О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7 КЛАС

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Харків
Видавництво «Ранок»
2015

УДК [94(477):373.5](075)
ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2015 № 777)

Рецензенти
Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи I—III ступенів № 119 Харківської міської ради Харківської області

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2481-0.

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення та закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу. Цікава інформація до параграфів, навчальні відеоматеріали, тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання розміщені на електронному освітньому ресурсі.

Призначено для учнів 7 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [94(477):373.5](075)

ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721

Для користування електронними додатками до підручника увійдіть на сайт http://interactive.ranok.com.ua/

Служба технічної підтримки:
тел. (098) 037-54-68
(понеділок—п'ятниця, з 9.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2481-0

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2014
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Юні друзі!

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у період середньовічної історії.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, мудрі діячі церкви і талановиті майстри. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу й спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, які жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського Середньовіччя, ви зможете переконатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, що в той складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої і захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожний із яких містить чотири або п'ять параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені особливим шрифтом слова і дати. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу. Кожен параграф також завершується датами найважливіших подій, які слід запам'ятати.

Важливу роль для розуміння подій мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, схеми та карти. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстра-

Варяги під стінами Константинополя

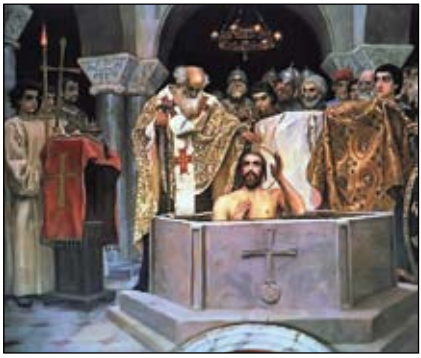

Хрещення князя Володимира. Художник В. Васнецов

Читання народу «Руської правди». Художник О. Ківшенко

ції, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості й наслідки. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Відповівши на них, ви зможете перевірити себе та з'ясувати, чи правильно ви запам'ятали зміст і хронологію подій, характер діяльності історичних постатей, зрозуміли значення нових понять і термінів тощо. Опрацювавши навчальний розділ, ви маєте можливість систематизувати вивчений матеріал за наведеними після нього узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до розділу дозволять вам здійснити самоперевірку рівня знань за його матеріалом. У кінці підручника наведено словник основних понять і термінів, перелік основних дат та подій, а також плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та знати більше, ніж написано в підручнику. Із цією метою було створено електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, навчальні відеоматеріали, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за адресою: **interactive.ranok.com.ua**

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на позначки, розміщені на його сторінках.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

«Запитання та завдання на повторення»

Запитання та завдання цієї рубрики на початку параграфа допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

Літопис Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

Запитання і завдання

Ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділяються на чотири групи.

«Перевірте, як ви запам'ятали» — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку і з'ясувати, чи добре ви запам'ятали матеріал параграфа.

«Подумайте і дайте відповідь» — ці запитання дозволять вам осмислити прочитане.

«Виконайте завдання» — виконання завдань цієї рубрики розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).

«Завдання для допитливих» — тут ви знайдете завдання і запитання, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання, використовуючи додаткову літературу та ресурси Інтернету.

§ 1. Вступ: історія України в Середні віки (IX—XV ст.)

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що таке історія України як наука та навчальний предмет; якими є джерела вивчення середньовічної історії України; що будете вивчати в курсі середньовічної історії України IX—XV ст.; як працювати з підручником; що таке «історія», «історичний факт», «історична подія», «історія України», «періодизація», «історичні джерела», «літопис».

1. Що таке історія? **2.** Що вивчає наука історія? **3.** Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. **4.** Які події стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше?

1 Історія України як наука і навчальний предмет.

Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії — як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Історичні факти — дійсні, невигадані випадки, які відбувалися насправді.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження **історичних фактів** та **історичних подій**.

Історія України є невід'ємною складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

■ Ювелірні прикраси часів Русі

■ Дослідження будівлі часів Русі

2 **Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України.** Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України в цілому відповідає всесвітній історії, але має певні особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Отже, історію України вчені поділяють на такі періоди:

- **стародавня історія:** найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- **середньовічна історія:** розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.;
- **нова історія:** характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- **новітня історія:** знайомить із подіями від початку XX ст. і до сьогодення.

Історичні джерела — усе, що було створене в процесі діяльності людини й збереглося до наших днів, дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел, що розповідають про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують декілька типів історичних джерел, серед яких основними є **речові, писемні, усні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певний бік минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела ві-

дображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

■ Типи історичних джерел

Речові джерела	Залишки матеріальної культури минулого: будівлі, культові споруди, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, договори, укази, хроніки тощо
Усні джерела	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Результати досліджень побуту та звичаїв народів
Фото- та кінодокументи	З'явилися у другій половині XIX ст. і відображають етапи розвитку суспільства

Висновки. Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

▸ В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що мали місце й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

▸ Довідатися про різні події минулого можна лише шляхом поєднання інформації, отриманої з різних історичних джерел.

Запитання і завдання

1. Як перекладається слово «історія»? **2.** Що таке історичні факти та історичні події? **3.** Що вивчає і досліджує історія України? **4.** Що таке історична періодизація? **5.** На які періоди поділяється історія України? **6.** Що таке історичні джерела? **7.** Які існують типи історичних джерел? **8.** За якими типами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?

9. У чому полягає зв'язок між історією України як наукою і навчальним предметом? **10.** Розкажіть про те, за якими типами джерел досліджують середньовічну історію України. **11.** Що вивчає середньовічна історія України?

12. Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу можна виконувати після кожного параграфа з метою самоперевірки знань.)

13. Наведіть приклади типів джерел, за якими вивчається історія України в Середні віки. Які, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

§ 2. Східні слов'яни у VI—IX ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалося розселення слов'ян на завершальному етапі Великого переселення народів; як описувати за картою розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських племен — предків українців; про сусідів східнослов'янських племен; особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.; що таке «Велике розселення слов'ян», «Балканські війни», «союзи племен», «етнічні процеси», «держава», «літопис».

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося? **2.** Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів? **3.** Що вам відомо про витоки українського народу?

1 Слов'яни під час Великого переселення народів. Як ви вже знаєте, Велике переселення народів спричинило значні зміни на карті Європи. Складовою цього процесу стало Велике розселення слов'ян.

На завершальному етапі Великого переселення народів у V—VII ст. головну роль у переселенських потоках почали відігравати слов'янські племена **антів** і **склавинів**. Із межиріччя Дніпра і Вісли вони рушили до Подунав'я. Звідти ці племена стали здійснювати регулярні напади на Константинополь та візантійські володіння на Балканах, які дістали назву **Балканських війн**. Після перших успішних походів слов'яни почали залишатися за Дунаєм, а на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

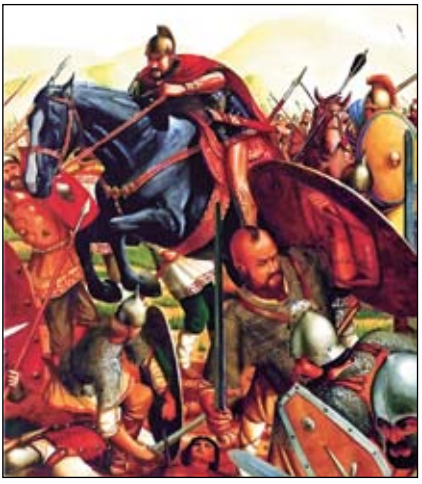

Битва слов'ян із візантійцями. Художник Ю. Лазарєв

Під час Великого розселення слов'ян одна їх частина залишилася на Балканському півострові, а друга рушила вгору за течією Дунаю і зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася ще з одним переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одеру (Одри) на захід. На межі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтським та угро-фінським племенам.

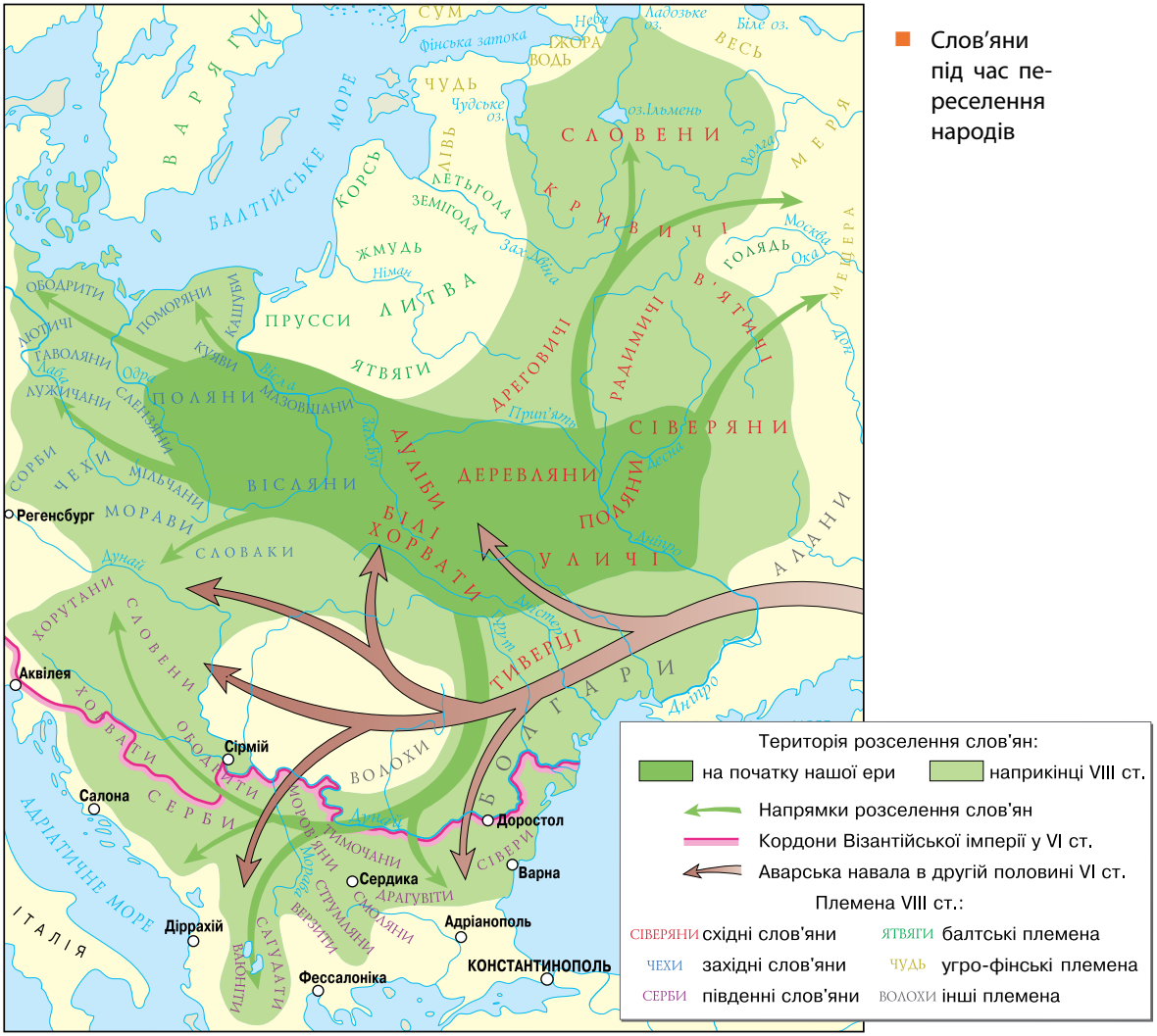

Слов'яни в бою. Картина-реконструкція

Переселення слов'ян. Сучасний малюнок

Розселення слов'ян відбувалося у складних умовах. У другій половині VI ст. важким ударом для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де й заснували свою державу — **Аварський каганат**. Тривалі авано-слов'янські війни призвели до підкорення аварами склавинів, знесилення, а потім і розпаду антського об'єднання племен. Із **602 р.** анти в історичних джерелах не згадуються. Назва «склавини» використовувалася досить часто стосовно племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме термін «склавини» з часом трансформувався у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян. Їх почали поділяти на східних, західних і південних.

2 **Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України.** У VIII ст. у східних слов'ян виникають союзи племен, про які повідомляє в літописі «Повість минулих літ» чернець Нестор.

Нестор (? — після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (временних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Літопис отримав назву за своїм вступним реченням: «Ось повісті временних літ, звідки пішла Руська земля…». Значення «Повісті…» для дослідників полягає в тому, що вона є головним, а в багатьох випадках і єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Русі. Нестор-літописець зміг пов'язати давньоруську історію зі всесвітньою, проголосив важливу роль Русі у світовому історичному процесі.

Нестор-літописець. Скульптор М. Антокольський

Перша сторінка «Повісті минулих літ»

Територію сучасної України, за повідомленням Нестора-літописця, заселяли сім союзів племен — **деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби)** і **білі хорвати.** Саме їх вважають предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян. Так, деревляни займали землі південного басейну річок Прип'ять, Горинь, західного берега Дніпра і північного басейну Тетерева. Поляни жили на захід від середнього Дніпра, між його притоками Тетеревом на півночі та Россю на півдні. Сіверяни займали території на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої течії Десни, Сули, Псла і Ворскли до верхів'їв Сіверського Дінця. Тиверці жили у нижній течії річок Дністер і Прут, що досягала узбережжя Чорного моря. Волиняни (дуліби) розселялися на землях на північ від верхньої течії Дністра, у басейні Західного Бугу, на південь від верхів'їв Прип'яті. Уличі займали землі, розташовані між річками Оріль, Дніпро, Самара та в лісостеповій частині Південного Бугу. Білі хорвати жили у Верхній Наддністрянщині на захід від річки Збруч, у межиріччі Верхнього Прута і Дністра, Північній Буковині, Прикарпатті й частині Закарпаття.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен Нестор-літописець приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі — брати Кий, Щек і Хорив, за яких почалося будівництво Києва. Це місто дістало назву на честь старшого з братів — Кия.

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами… і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужні, мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

? Як, за повідомленням Нестора-літописця, виник Київ?

■ Поселення східних слов'ян (VIII—IX ст.). Реконструкція

■ Пам'ятник засновникам Києва. Скульптор В. Бородай

3 **Господарство та спосіб життя східнослов'янських племен.** Східні слов'яни переважно займалися **землеробством**. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було **підсічне землеробство**. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином проводили підготовку землі під посіви. Згодом — спалювали спеціально зрубані дерева. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Тоді їх валили і спалювали. Попіл був добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

Літопис — хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і родючі ґрунти. Ранні слов'яни використовували тут **перелогову систему** обробітку ґрунтів. Поле обробляли і засівали до того часу, поки землі давали добрі врожаї. Коли ж врожаї падали, це поле залишалося для «відпочинку», а інше використовувалося. Тоді вільних земель було багато, і слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки розповідають, що у слов'ян уже були залізний серп, мотики, кістяна і дерев'яна соха з металевим наконечником.

Слов'яни займалися й **скотарством**. Вони розводили корів, овець, кіз, коней, свиней. Також полювали на хутрових звірів — хутро було цінним товаром, займалися рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби і ягоди.

Поступово у слов'ян значного розвитку набувають **ремесла**. Найбільш поширеними були ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої житла слов'яни будували переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Такі будинки були надійними й теплими. Посередині хати стояла піч — для обігріву житла і приготування їжі. Над відкритим вогнищем підвішували казан. Неподалік будинку обов'язково розміщувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Союзи племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

Слов'яни жили первісною сусідською общиною. Існували великі патріархальні сім'ї, які вміщували декілька поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Із них утворювалися **союзи племен**.

Давні слов'яни мали свої релігійні вірування. Їхня релігія називалася **язичництвом**. Слов'яни обожнювали незрозумілі їм сили природи. У них існував свій поховальний обряд, в основу якого була покладена віра у потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. До могил складали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Крім цього, у давніх слов'ян існувала віра в різних духів. Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історику VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів — творця блискавок **Перуна**. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: **Велес, Даждьбог, Стрибог, Род, Ма́кош** та ін. Слов'яни поклонялися також духам природи (джерелам, горам, лісам, полям тощо) та іншим божествам, готували їм пожертви і під час жертвоприношень ворожили. Місця поклоніння богам, де встановлювалися їхні ідоли, називаються **капищами**. До наших днів зберігся **Збруцький ідол**.

4 **Сусіди східнослов'янських племен.** Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтські племена. Поступово ці спільноти розчинялися в слов'янському середовищі. Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (полян, вислян,

мазовшан та ін.). Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили Великоморавську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами. На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу під назвою Велика Болгарія. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Тоді частина болгар переселилася на середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волзьку Булгарію** (її територія загалом збігається з межами сучасної республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу під назвою **Перше Болгарське царство**. Його поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підкорили східнослов'янські союзи племен полян, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину. Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із важливих торговельних шляхів середньовічного світу — **«із варягів у греки»**, який поєднував Балтійське і Чорне моря.

Збруцький ідол

У «Повісті минулих літ» наведено розповідь про данину полян хозарам. Після смерті Кия, Щека і Хорива, як зауважує Нестор, поляни зазнавали утисків від навколишніх племен. «І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах, і сказали: "Платіть нам данину"». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?" І вони сказали їм: "У лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вам дали?", і вони показали мечі, і мовили старці хозарські: "Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічною зброєю, себто шаблями, а сих зброя обоюдогостра, себто мечі. Ці будуть брати данину і з нас, і з інших земель"». І все це справдилося, стверджує Нестор, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі вони були відомі як **нормани** (північні люди). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися служити візантійському імператорові або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товари — мед, віск, хутро і рабів, а потім везли продавати їх грекам до Візантії.

5 Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст.

Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалося багато спільного в етнічній сфері. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго для всіх слов'ян була зрозумілою єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни потрапляли під вплив місцевих жителів. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали і поглиблювалися етнічні відмінності між віддаленими союзами племен і головним слов'янським осередком на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

Державотворчі процеси — процеси, що пов'язані з виникненням у певних народів *держави* — системи влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей — армії, чиновників, наглядачів тощо.

У **VIII—IX ст.** у східних слов'ян набирають сили державотворчі процеси. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні князіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасні вчені вважають, що ці об'єднання містили елементи державності.

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: Куявія (землі полян із Києвом), Славія (землі ільменських словенів) та Артанія (Ростово-Суздальська земля, а можливо, також Причорноморські або Приазовські землі).

Етнічні процеси — процеси, що характеризують особливості розвитку (національно-культурні, мовні тощо) якого-небудь народу.

Вважається, що племінне князіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого зростала східнослов'янська державність.

! **Висновки.** Унаслідок розселення слов'ян у VI—IX ст. на великій території Європи виникли три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

■ Торг у країні східних слов'ян. Художник С. Іванов

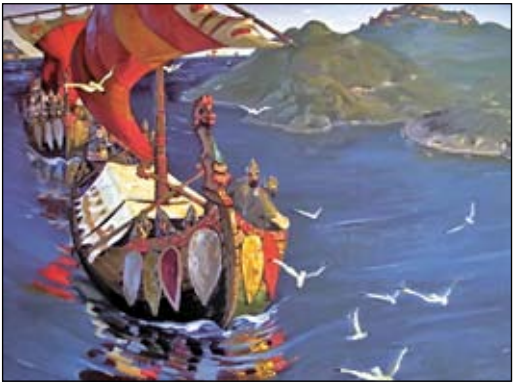

■ Заморські гості. Художник М. Реріх

▸ Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

▸ В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спільна спадщина історичної прабатьківщини.

▸ У VIII—IX ст. у результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні княжіння.

V—VII ст.	Велике розселення слов'ян.
VIII—IX ст.	виникнення у східних слов'ян племінних княжінь.

Запитання і завдання

1. Де розташовувалася прабатьківщина слов'ян? **2.** Як відбувалася боротьба слов'ян з аварами? **3.** Назвіть союзи племен східних слов'ян — предків українців. **4.** Що таке літопис? **5.** Які східнослов'янські союзи племен сплачували данину хозарам? **6.** Які три князівства, за повідомленнями арабських авторів, існували на землях східних слов'ян?

7. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян та його результати. **8.** Використовуючи історичну карту, розкажіть про розселення східнослов'янських племен. **9.** Що ви знаєте про сусідів східнослов'янських племен?

10. Складіть простий план до розповіді за темою «Особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.». **11.** Розгляньте зображення реконструкції поселення східних слов'ян (с. 13). Які можна виділити основні елементи поселення? Чому слов'яни будували укріплені городища?

★ **12.** Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959) писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі. **13.** Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про Нестора-літописця.

§ 3. Київська держава (Русь-Україна) за перших князів

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про розвиток Київського князівства за князя Аскольда; про формування Русі-України за правління князів Олега та Ігоря; про походження назви «Русь»; що таке «печеніги», «полюддя».

1. Якими були основні напрямки Великого розселення слов'ян? Покажіть їх на карті. **2.** Що таке союзи племен? Назвіть і покажіть на карті східнослов'янські союзи племен. **3.** Хто такі варяги?

Князь Рюрик. Художник Б. Куккук

1 **Київське князівство Аскольда.** На основі полянського племінного княжіння в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалася **протодержава** (від грецького слова «прото» — «перше», «первинне утворення») **Київське князівство**. За своєю територією воно було досить невеликим і охоплювало здебільшого полянські землі навколо Києва. У літописі його називають «**Руською землею**», а його правителями — князів **Аскольда** та **Діра**. Вони вважаються представниками династії Києвичів, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів, володів великими містами й багатьма населеними країнами». Правив він, імовірно, від 30—50-х рр. IX ст. Проте в літописі Аскольда і Діра завжди згадують разом: вони «княжили в Києві й володіли полями і були ратними (воювали) з деревлянами й уличами».

■ Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра із літопису

■ Убивство Аскольда й утвердження Олега в Києві. Мініатюра з літопису

Князь Аскольд (? — 882) уславився своїми воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня 860 р., коли вони побачили 200 лодій (човнів) руського флоту князя Аскольда під стінами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, і візантійський імператор був змушений погодитися на укладення з ними угоди та сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочало боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

З ім'ям князя Аскольда пов'язана **перша спроба хрещення Русі**. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

2 Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега. У той час коли в Середньому Подніпров'ї виникло Київське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не було. За повідомленням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя Рюрика з дружиною княжити і володіти ними.

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався воєвода Олег. У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Припускають, що

■ Аскольдова могила (Київ). Сучасний вигляд

Князь Олег

його запросила туди місцева знать, невдоволена розпочатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які пливуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, із допомогою знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування й утвердилася нова династія Рюриковичів. Відбулося об'єднання східнослов'янських Півночі і Півдня, розпочалося створення на основі протодержавного утворення Київське князівство нової держави, яку в давньоруських писемних джерелах називають Русь, а сучасні українські історики — Русь-Україна. Своїм «стольним градом», «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. Вважається, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. Олег князював на Русі від імені сина Рюрика Ігоря. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно і наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи і княжіння, сприяючи перетворенню Русі на централізовану державу. Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За свідченням Нестора-літописця, князь помер після 911 р. від укусу гадюки, за іншою версією — загинув у поході.

Олег затверджував свою владу силою меча. За повідомленням літописця, 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він перед цим звільнив від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Руссю одноосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги здійснювали збір данини в найпримітивнішій насильницькій формі, яка мала назву **полюддя**.

■ Традиційний шлях полюддя

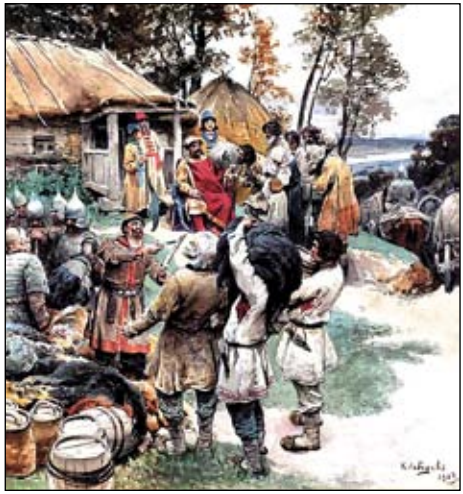

■ Полюддя. Художник К. Лебедєв

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про збирання данини на Русі

Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується *кружлянням*, а саме до слов'янських земель деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги пливуть до Константинополя її продавати.

? На підставі документа і наведеної картосхеми поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

У **907** та **911 рр.** Олег здійснив успішні походи на Візантію. Необхідність у воєнних походах проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини. У **911 р.** Олег знову послав своїх воїнів до стін Константинополя (у слов'янських літописах — Царгорода), оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним суднам.

Полюддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя

Прощання Олега з конем. Художник В. Васнецов

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь, Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Дістався околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повіяв погожий вітер, човни суходолом рушили до стін міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені раптовою появою війська русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду. Відповідно до цього договору, Візантія гарантувала руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла давати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак своєї перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

3 **Правління князя Ігоря.** Після смерті Олега князювати на Русі почав син Рюрика — **Ігор.**

Князь Ігор (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. На відміну від Олега, він діяв жорстокіше і відвертіше, зміцнюючи центральну владу. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрямок у його зовнішній політиці набув пріоритетного значення. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

Князь Ігор розпочав своє правління боротьбою з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Вогнем і мечем перемігши повсталих, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межиріччя Дністра і Південного Бугу.

У **915 р.** біля кордонів Русі вперше з'явилися нові кочівники — **печеніги.** Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Проте невдовзі вона була порушена через Візантію, яка підштов-

хувала печенігів до нападів на Русь. Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. У **941 р.** він організував грандіозний похід проти неї, залучивши, як пише літописець, 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів своєю палаючою сумішшю — «грецьким вогнем».

Через три роки, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам вдалося оволодіти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

Внутрішня політика — перетворення, спрямовані на життя населення всередині держави.

Зовнішня політика — заходи, спрямовані на розвиток відносин з іншими державами.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних ресурсів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, усупереч традиції, удруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очолювані князем Малом деревляни восени **945 р.** розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. «Якщо внадиться вовк до овець,— пояснювали вони свій вчинок,— то повиносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Русі.

4 **Походження назви «Русь».** У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно Київського князівства. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях. Уперше назва «Русь» у писемних джерелах згадується під **839 р.** при описі прибуття посольства русів до Константинополя.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» фінського або скандинавського походження і ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину давньо-

руських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були насамперед полянські землі в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її стали називати **Руссю**. Із того часу назва «Русь» (або «Руська земля») стала використовуватися в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни, та утвореної ними держави.

Сучасні українські історики використовують стосовно держави із центром у Києві, яка в XI — на початку XII ст. об'єднувала східних слов'ян, назву «Русь-Україна». Першим цю назву використав у другій половині XIX ст. український історик М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси».

«Повість минулих літ» про запрошення варягів на Русь

У рік 859. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів…

У рік 862 р. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами…» Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так називали варягів — русь. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами». І вибралося троє з родами своїми, і з собою всю узяли русь.

Варяги. Художник В. Васнецов

? **1.** Знайдіть і покажіть на карті місця розселення племен, про які йдеться в літописі. **2.** Як Нестор-літописець пояснює значення назви «Русь»? **3.** Як, за повідомленням літописця, варяги стали князювати на східнослов'янських землях?

Хоча перші відомі історикам князі Русі були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державно-

сті. Її виникнення передусім спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському світі.

Висновки. За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

- Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.
- Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими княжіннями. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.
- «Руссю» спочатку називали варягів, потім землі полян, а згодом — об'єднану східнослов'янську державу.

860 р.	перший похід русичів на Константинополь (Царгород) на чолі з князем Аскольдом.
882 р.	загибель князя Аскольда; захоплення князівської влади в Києві Олегом.

Запитання і завдання

1. Коли сформувалося Київське князівство? **2.** Як у літописах називали Київське князівство? **3.** Яке місто князь Олег оголосив своїм «стольним градом»? **4.** Що таке полюддя? **5.** Коли печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі? **6.** Як загинув князь Ігор?

7. Охарактеризуйте розвиток Київського князівства за правління Аскольда. **8.** Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне і відмінне. **9.** Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»?

10. Розгляньте картину художника К. Лебедєва «Полюддя» (с. 21). Як відбувався збір данини варягами з підвладних східнослов'янських племен?

11. Розпочніть складання таблиці «Князі Русі» у зошиті.

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

12. Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про життя і діяльність князів Олега та Ігоря.

§ 4. Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про діяльність княгині Ольги; про воєнні походи князя Святослава; про значення діяльності княгині Ольги і князя Святослава для розвитку Русі-України; що таке «реформи», «Балканські походи».

1. Яких заходів для зміцнення центральної влади вжив князь Олег? **2.** Якою була політика перших князів Київської держави стосовно Візантії? **3.** Назвіть східнослов'янські союзи племен, які сплачували данину хозарам.

1 **Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи.** Після загибелі князя Ігоря його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у **945 р.** посіла його дружина **Ольга.** Вона правила Руссю до **964 р.**, коли передала владу своєму змужнілому синові.

Княгиню Ольгу (бл. 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й одночасно далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку. Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а і його мудрою помічницею у справах, за відсутності Ігоря брала на себе всі турботи з управління державою. Посівши київський престол, багато зробила для зміцнення Русі.

Княгиня Ольга

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання. Деревляни після вбивства Ігоря відправили до Києва послів із пропозицією княгині стати дружиною деревлянського князя Мала. Ольга поступово розправилася зі знатними мужами князівського роду, боярами та купцями, а згодом привела в покору народ деревлянський. Загибель Ігоря гостро поставила питання реформування системи державного управління на Русі й зокрема порядку стягування данини.

Згідно з літописом, перше посольство від деревлян Ольга живцем спалила в човні, друге — у лазні. Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні: під приводом справити поминки за своїм чоловіком княгиня влаштувала бенкет, а потім звеліла «посікти п'ять тисяч» п'яних деревлян. Після цього вона протягом року тримала в облозі місто деревлян Іскоростень, після чого спалила його.

Знищення Іскоростеня. Сучасний малюнок

Свята рівноапостольна княгиня Ольга вступає в храм Святої Софії (Константинополь). Художник І. Машков

Ольга впорядкувала полюддя. Було чітко окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою скарбницею було закріплено «**ловища**» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «**уроки**» й «**оброки**», які мали виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «**уставів**» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії княжих дружинників на місцях. Влаштовувалися також «**становища**» й княжі «**погости**» — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

За князювання Ольги розбудовувався й прикрашався її «стольний град». У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був двоповерховий кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

2 **Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги.** Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії перед війною.

У **946 р.** (за іншими даними — **957 р.**) вона відвідала Константинополь. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії руським посольством, яке очолювала правителька Русі. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Крім того, була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператору і Візантія за це сплачуватиме данину Русі. Виконуючи домовленості, Ольга надсилала руських воїнів, допомагаючи Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з нормана-ми і болгарами. Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи — з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем **Адальбертом**. Вона діяла на Русі протягом **961—962 рр.**, проте через протидію язичницької знаті під загрозою фізичної розправи члени місії змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Імовірно, ця невдача послабила позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату. Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у **964 р.**, у віці близько 30 років. Недовге князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

Князь Святослав (бл. 931—972) уславився насамперед як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, Святослав здійснив декілька походів із метою зміцнення Русі й примусив сусідні держави зважати на її інтереси. Нестор-літописець із великою пошаною розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духу епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки свого порівняно нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього глузуватиме вся князівська дружина.

У **964—966 рр.** Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, який мешкав на річці Ока і сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності та примусив сплачувати данину Києву такі неслов'янські племена, як меря, мурома, мещера,

■ Взяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом. Художник В. Киреєв

■ Фортеця Саркел (Біла Вежа). Реконструкція

черемиси, мордва, буртаси і волзькі булгари. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де був центр Хозарського каганату, і, завдавши поразки хозарам, захопили їхню столицю — місто Ітиль. Він також підкорив і обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), та адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли насупроти з князем своїм… і зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

? **1.** Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? **2.** Знайдіть на карті наведені в літописі назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964—966 рр. стало послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Русі та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі Сходу, насамперед печенігам.

4 **Балканські походи.** Скористатися військовим талантом Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу у боротьбі проти болгар. У **968 р.** князь із 60-тисячним військом вирушив у свій **Перший Балканський похід** до Болгарії. Він розбив під

■ Русь-Україна за правління Ольги та Святослава

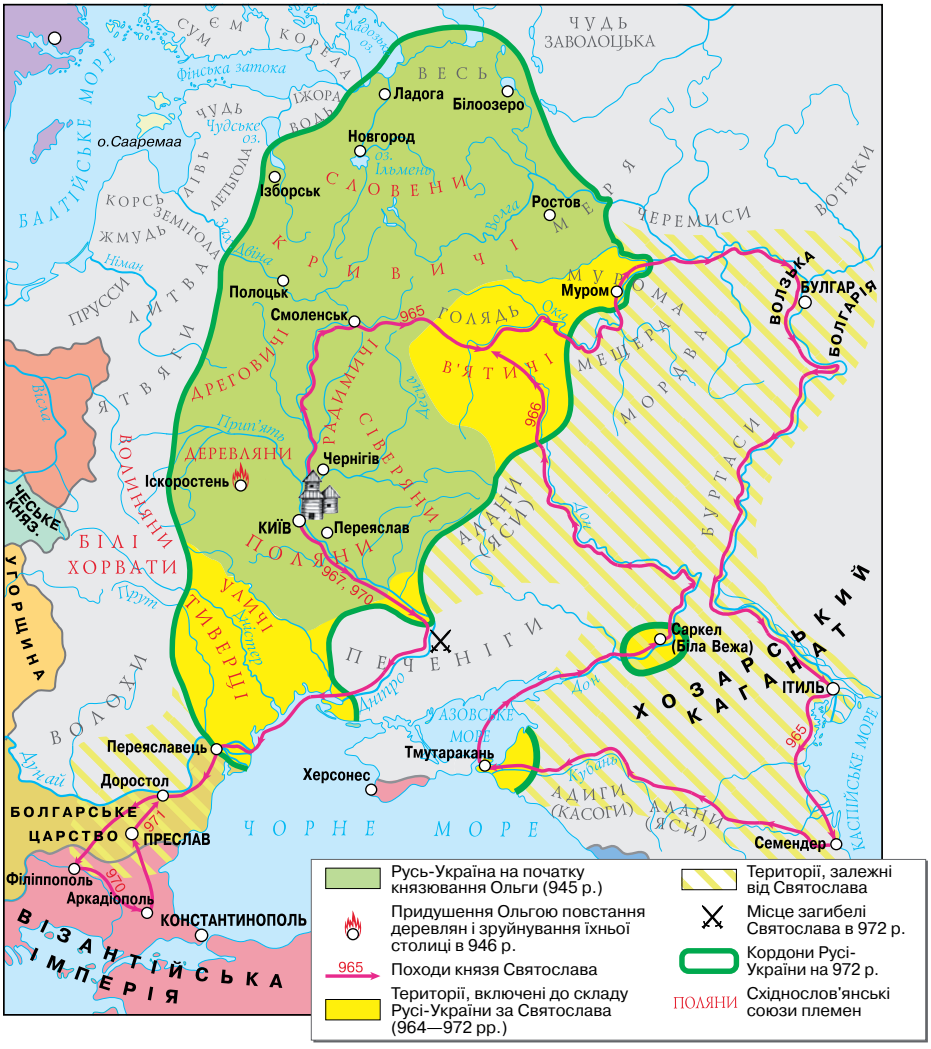

Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, князюючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію і його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

У **968 р.** печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого «стольного града».

Для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малуші Володимира.

У **969 р.** Святослав вирушив у **Другий Балканський похід**, що став останнім. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й із візантійцями. У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті Доростол. Однак візантійцям так і не вдалося здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. Відтак візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Візантійський історик Лев Диякон, який сам бачив Святослава, залишив опис його зовнішності: «На вигляд він був таким: середній на зріст, не надто високий, не надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Уклавши мир із візантійцями, Святослав залишив Болгарію і вирушив на Русь. Навесні **972 р.** він із невеликою дружиною біля дніпровських порогів потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши її золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

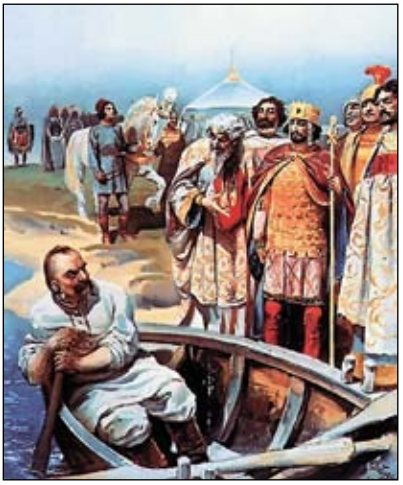

Зустріч Святослава з візантійським імператором Цимісхієм на березі Дунаю. Художник К. Лебедєв

Останній бій Святослава. Художник А. Клименко

Висновки. Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли об'єднанню східнослов'янських племен у єдину державу. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед воєнними.

У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість.

Численні війни Святослава призвели до виснаження Русі; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.

Зі смертю Святослава в історії Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

946 р. (або 957 р.)	відвідини Константинополя (Царгорода) руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.
964—966 рр.	похід Святослава проти Хозарського каганату.
968 р.	Перший Балканський похід князя Святослава.
969—971 рр.	Другий Балканський похід князя Святослава.

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося князювання Ольги? **2.** Яке місто було «стольним градом» Деревлянської землі? **3.** Коли відбулися перші в історії відвідини руським посольством на чолі з княгинею Ольгою Константинополя? **4.** Назвіть племена й народи, які підкорив Святослав і примусив сплачувати данину. **5.** Якими були результати Першого Балканського походу? **6.** Чим завершився Другий Балканський похід?

7. Що таке реформи? Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга? **8.** Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність княгині Ольги та її значення для Русі. **9.** Розкажіть про походи Святослава проти хозарів та на Балкани. Якими були їхні наслідки? **10.** Порівняйте політику Ольги та Святослава. Визначте спільне і відмінне.

11. Розгляньте малюнок «Знищення Іскоростеня» (с. 27). Яку хитрість застосувала княгиня Ольга для розправи над деревлянами? Чому, на вашу думку, вона вдалася до такої жорсткості? **12.** Продовжте складання таблиці «Князі Русі» (с. 25).

13. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.

§ 5. Суспільно-політичний устрій та господарське життя Русі-України в IX—X ст.*

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про систему правління і склад населення Русі-України; яким було життя людей на селі; про особливості розвитку руських міст і міського життя; що таке «дружинна держава», «бояри», «старці», «гради».

1. Якими були характерні риси суспільного і господарського життя давніх слов'ян? **2.** Що таке союзи племен і племінні княжіння? **3.** Коли у східних слов'ян виникають племінні княжіння? **4.** Як відбувалося стягування данини на Русі за перших князів?

Склад населення і система управління Руссю-Україною. За формою правління Русь IX—X ст. історики визначають як **«дружинну державу»**. У її основі була досить проста система управління,

* Параграф для поглиблення знань. Розглядається факультативно або за рахунок резервної години програми.

Дружинники

яка сформувалася на основі дружини київських князів. Дружина не була лише військом великого князя київського. Старші дружинники ставали радниками князя, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину.

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX—X ст. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на Константинополь 907 р. та умови руськовізантійської угоди 911 р., літописець повідомляє, що, крім великого князя київського, на Русі були князі та «**світлі бояри**». Більшість істориків вважають, що це місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «**старцями**». Із розповіді Нестора-літописця про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами.

«Повість минулих літ» про боротьбу князя Олега з візантійцями

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві… і зажадав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди, Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр до вас… цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, сущих русів…»

? **1.** Яким титулом називає літописець князя Олега? **2.** Про які панівні верстви, що існували на Русі, крім великого князя руського, згадується в літописі? **3.** Які міста існували на Русі на початку X ст., за повідомленням Нестора? Знайдіть їх на карті.

Спочатку данину на користь Києва збирали зі східних слов'ян у формі **полюддя**. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило

■ Житло східних слов'ян. Художник С. Іванов

■ Язичницьке капище слов'ян. Художник М. Реріх

своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Це зробило непотрібними щорічні князівські об'їзди земель. Відтепер намісники збирали данину і передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор-літописець, збирали на Русі від окремого будинку — «диму». Більшість населення Русі, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди», і ремісники. Існував також нечисленний прошарок залежних людей, або «челядинів».

2 **Життя людей у селі.** У IX—X ст. більшість населених пунктів Русі становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним тваринництвом та промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення на Русі. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб, які розміщувалися довільно, без дотримання якого-небудь плану.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Їхні господарі вели власне самостійне господарство, маючи для цього практично все необхідне. Розміри житла дозволяють висловити припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітку землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну общину, яку називали «**верв**»

або «мир». Члени общини були пов'язані круговою порукою, спільно відповідали за сплату данини і скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих общин не мали міцних зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів влаштовувалися спеціальні «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників окремих общин найчастіше ставали погости. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Недарма свою основну зернову культуру вони називали «житом», від дієслова «жити». Давні язичницькі обряди і весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображали глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, на Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густота населення.

Міста і міське життя. Виникнення найдавніших поселень міського типу на Русі історики відносять до третьої чверті I тис., коли в середовищі східних слов'ян розгорталися етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець називає східнослов'янські поселення «градами». Зокрема, розповідаючи про уличів, тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні».

Давньоруські прикраси

На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Їхні залишки археологи знаходили в Києві, Чернігові, селі Зимне поблизу міста Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

У IX — першій половині X ст. на Русі, за повідомленням літописця, існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересечен, Вишгород, Іскоростень.

Більшість міст Русі починалися із замків-фортець. Під їхніми стінами селилися ремісники і купці, а в межах стін перебували князі й во-

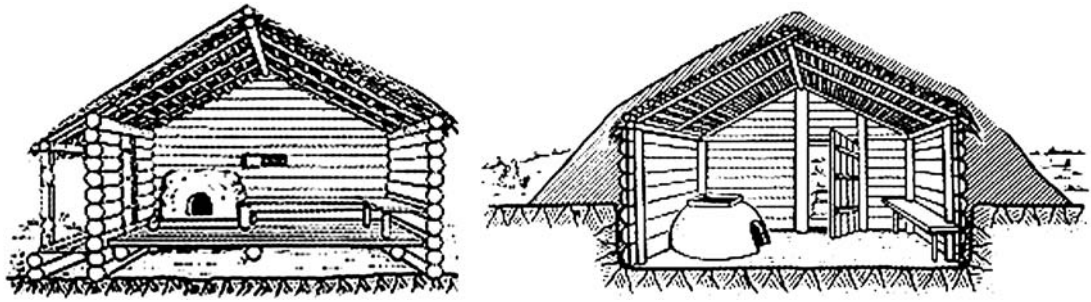

Слов'янське житло. Реконструкція (у розрізі)

єнні дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Русь IX—X ст. «країною міст (замків)», або «Гардарики».

Міста були центрами розвитку ремісничого виробництва і торгівлі. Проте їхні мешканці на Русі, як і в містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

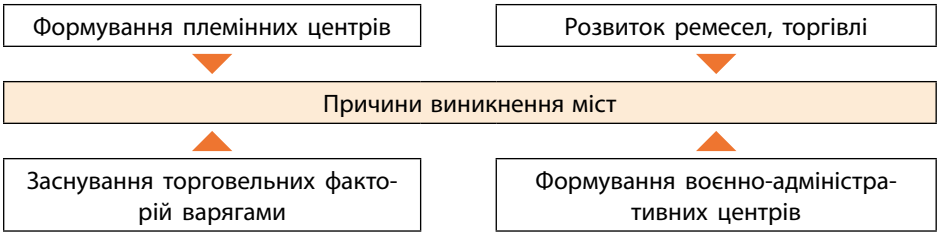

Населення міст Русі було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські «низи». До першої групи населення належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу складали міщани, бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Центром міста на Русі був добре укріплений замок — **дитинець.** Навколо розташовувався торговельно-ремісничий посад. У разі небезпеки його мешканці шукали захисту в дитинці. У княжому місті всі вулиці вели до дитинця, в інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст та на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами.

Висновки. У IX—X ст. на Русі встановилася форма правління державою, за якої головною фігурою був князь, що керував країною за допомогою своєї дружини.

- У складі населення Русі в IX—X ст. сформувалася панівна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри і князівські дружинники.
- Переважна більшість населення Русі жила в селах і займалася сільським господарством.
- Міста Русі були важливими соціально-економічними, політичними і культурними центрами країни. Вони були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

Запитання і завдання

1. Що таке «дружинна держава»? **2.** Назвіть представників панівних верств населення Русі в IX—X ст. **3.** У IX—X ст. більшість населених пунктів Русі становили села чи міста? **4.** Що таке верв? **5.** Що таке «гради»? **6.** Які міста, за повідомленням літописця, існували на Русі в IX — першій половині X ст.?

7. Охарактеризуйте склад населення і систему управління Руссю. **8.** Розкажіть про життя людей на селі. **9.** Як відбувався розвиток руських міст у IX—X ст.? **10.** Поясніть, як ви розумієте висновки до параграфа.

★ **11.** У вигляді двох простих планів запишіть особливості життя людей у селах і містах Русі в IX—X ст.

★ **12.** Підготуйте розповідь про уявну мандрівку купців землями Русі в IX—X ст. із відвідинами її міст і сіл.

Практичне заняття «Князь Святослав та його походи»

Мета: проаналізувати сутність і наслідки зовнішньої політики князя Святослава.

Завдання для підготовки до практичного заняття: за додатковою літературою або ресурсами Інтернету підготуйте повідомлення (за вибором):

а) «Зовнішньополітична діяльність князя Святослава».

б) «Оцінка істориками зовнішньополітичної діяльності князя Святослава».

Хід заняття

1. Об'єднайтеся в малі групи відповідно до тем своїх повідомлень. Обговоріть висновки, яких ви дійшли, і представте їх класу.
2. Виконайте завдання за наведеними уривками із джерел: розташуйте у хронологічній послідовності події, які вони відображають.

А «“Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе”. І сказали вої: “Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”»

Б «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, говорячи: “Хочу йти на вас”... І пішов до Царгорода, розоряючи міста. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»

В «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого... який, порушивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах кораблів, а до Кіммерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»

Г «Рушив... [він] на Дунай на болгар, і в битві переміг... [він] болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків... Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».

Д «І хоча послали болгари вість цісареві, що йде русь на Царгород, вони прийшли і стали пустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна чимало взяли...»

Е «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».

Є «“Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то прийдуть і обложать нас у місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов’язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород”».

Ж «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істру в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...»

З. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Русі-України»

1. Поясніть значення понять і термінів: Велике розселення слов'ян, князь, дружина, літопис, Русь (Русь-Україна), імперія, полюддя, данина.
2. Виконайте завдання за історичною картою.
   1) Знайдіть і покажіть на карті території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст.
   2) Визначте територію Русі за князювання Олега і Святослава.
   3) Покажіть напрямки походів перших київських князів.
3. Визначте наслідки впливу природно-географічних умов на господарство і спосіб життя східних слов'ян.
4. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з них у розбудову державності Русі?
5. Які чинники найбільшою мірою вплинули на становлення Русі? Поясніть свою думку.
6. Якою є роль Києва у становленні Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?
7. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Русі в IX—X ст.
8. Яку роль в історії східних слов'ян відіграло створення власної держави Русі?
9. Розкрийте значення «Повісті минулих літ» як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами.
10. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Русі в IX—X ст. Визначте її значення та наслідки.

Тематичне оцінювання за розділом «Виникнення та становлення Русі-України»

1. Центром якого союзу племен був Київ?
   А полян **Б** сіверян
   В деревлян **Г** дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався
   А полюддя **Б** урок
   В становище **Г** віче
3. Кого з названих осіб князі Русі-України вважали родоначальником своєї династії?
   А Кия **Б** Аскольда
   В Рюрика **Г** Олега
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?
   А 860 р. **Б** 882 р.
   В 911 р. **Г** 988 р.
5. Який із київських князів першим прийняв хрещення?
   А Кий **Б** Аскольд
   В Дір **Г** Олег
6. Що стало приводом до повстання деревлян у 945 р.?
   А повторне збирання данини київським князем Ігорем
   Б усунення від влади Святославом княгині Ольги
   В насильницький збір війська київським князем для походу на Константинополь
   Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів
7. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі
   А із Хозарським каганатом
   Б з Візантійською імперією
   В з племенами половців
   Г зі Священною Римською імперією
8. Яким було головне заняття східнослов'янських племен?
   А землеробство
   Б торгівля
   В скотарство
   Г ремесло

9. Наведений середньовічний малюнок можна використати як ілюстрацію до літописної розповіді про поразку походу на Константинополь київського князя

А Аскольда
Б Олега
В Ігоря
Г Святослава

10. «“Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертві сорому не ймуть. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе”. І сказали вої: “Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”» — цю промову князь Святослав проголосив перед битвою

А з болгарами
Б із хозарами
В з візантійцями
Г з печенігами

11. Установіть відповідність між іменами князів та їхніми здобутками.

1 Аскольд	**А** Приборкання повстання деревлян
2 Олег	**Б** Об’єднання північних і південних руських земель
3 Ольга	**В** Створення перших писаних законів Русі
4 Святослав	**Г** Укладення першого відомого договору Русі з Візантією
	Д Розгром Хозарського каганату

12. Установіть послідовність подій, пов’язаних із зовнішньополітичною діяльністю київських князів.

А Розгром Хозарського каганату
Б Розгром печенігів у битві під Києвом
В Запровадження християнства на Русі як державної релігії
Г Мирна дипломатична місія до Константинополя

РОЗДІЛ ІІ. **КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.**

§ 6. Київська держава (Русь-Україна) Володимира Великого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира; про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі; як відбувалося територіальне зростання Русі за князювання Володимира; про князя Володимира як особистість і державного діяча; що таке «Червенські міста», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібники», «шлюбна дипломатія».

1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги? **2.** Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Русі за правління князя Святослава? **3.** Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні Другого Балканського походу? **4.** Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі?

1 Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Русі. Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати великим князем київським свого старшого брата Ярополка. У свою чергу, той, підбурюваний старим воєводою Свенельдом, що служив ще Ігореві та Ользі, вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. У 977 р. Ярополк вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув.

Князь Володимир

Володимир, який у цей час правив у Новгороді, щоб не повторити трагічної долі брата, утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною і рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк загинув, і великим князем київським став Володимир.

Бенкет у князя Володимира. Художник П. Карзін

Богатирі. Художник В. Васнецов

Князь Володимир (? — 1015) був позашлюбним сином Святослава й рабині — ключниці його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений намісником Новгорода. Переміг у боротьбі між братами за батькову спадщину й у 980 р. став єдиновладним правителем Русі. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Русі. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як талановитий політик і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження на Русі християнства. У кінці життя проти Володимира повстав його син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час підготовки походу проти Ярослава Володимир раптово помер.

Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору. Своїх дружинників князь посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Новий князь продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію **Червенських міст** (Волинь, Червен, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут було збудовано фортецю Берестя, а на Волині засновано нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів і білих хорватів.

За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. Завершився процес формування державної території Русі, яку, на думку деяких істориків, можна вважати імперією, подібною до імперії Карла Великого.

■ «Змієві вали». Реконструкція і сучасний вигляд під Переяславом

2 **Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира.** У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву племінну знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десятьох синів. Відтоді в життєво важливих центрах Русі були провідники волі великого князя київського зі своїми дружинами. Князь здійснив також судову реформу, запровадивши **«Устав земляний»** — новий звід норм усного звичаєвого права, що базувався на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як **«Змієві вали»**.

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на тисячу кілометрів уздовж проток Дніпра. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали Змія в плуг й орали гігантські борозни, доки він не сконав.

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 гектарів. Центральну частину міста, або Гору, оточували високі земляні вали з дерев'яними баштами. До міста прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

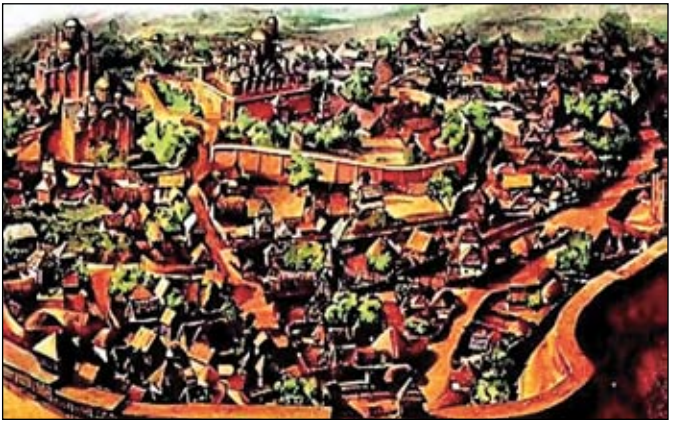

Київ наприкінці X ст. Макет

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом Русі. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь.

Запровадження князем Володимиром християнства на Русі. Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій ІІ звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане його дружиною. Складність ситуації примусила Василія ІІ прийняти цю пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі осіб.

Однак після того як військо київського князя допомогло імператору придушити бунтівних феодалів, Василій ІІ відмовився віддати свою сестру за Володимира. Для того щоб примусити Василія ІІ виконати обіцянку, князь Володимир у **988 р.** захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Імператор був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь на це погодився.

Після охрещення Володимира візантійськими священиками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала про-

■ Заснування Десятинної церкви. Художник В. Верещагін

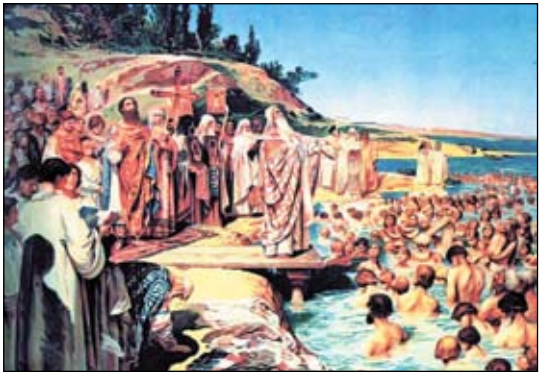

■ Хрещення киян. Художник К. Лебедєв

цес хрещення Русі. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями…

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І приволікши його, вкинули його у Дніпро…

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде»… А назавтра вийшов Володимир з попами цесариципими і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили.

? **1.** Як, за повідомленням літописця, відбувалося хрещення киян? **2.** Чому Володимир наказав бити палицями статую Перуна? Як цим вчинком він хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення? **3.** Яким є ставлення Нестора-літописця до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

Пізніше почалося хрещення жителів інших земель Русі. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства, під **988 р.**, проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

За наказом князя Володимира у Києві протягом 989—996 рр. було зведено церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, збудований руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. Ікони, хрести і церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному саркофазі було перепоховано останки княгині Ольги. Згодом тут також було поховано самого Володимира і його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинна церква була зруйнована під час монгольської навали.

■ Русь-Україна за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого

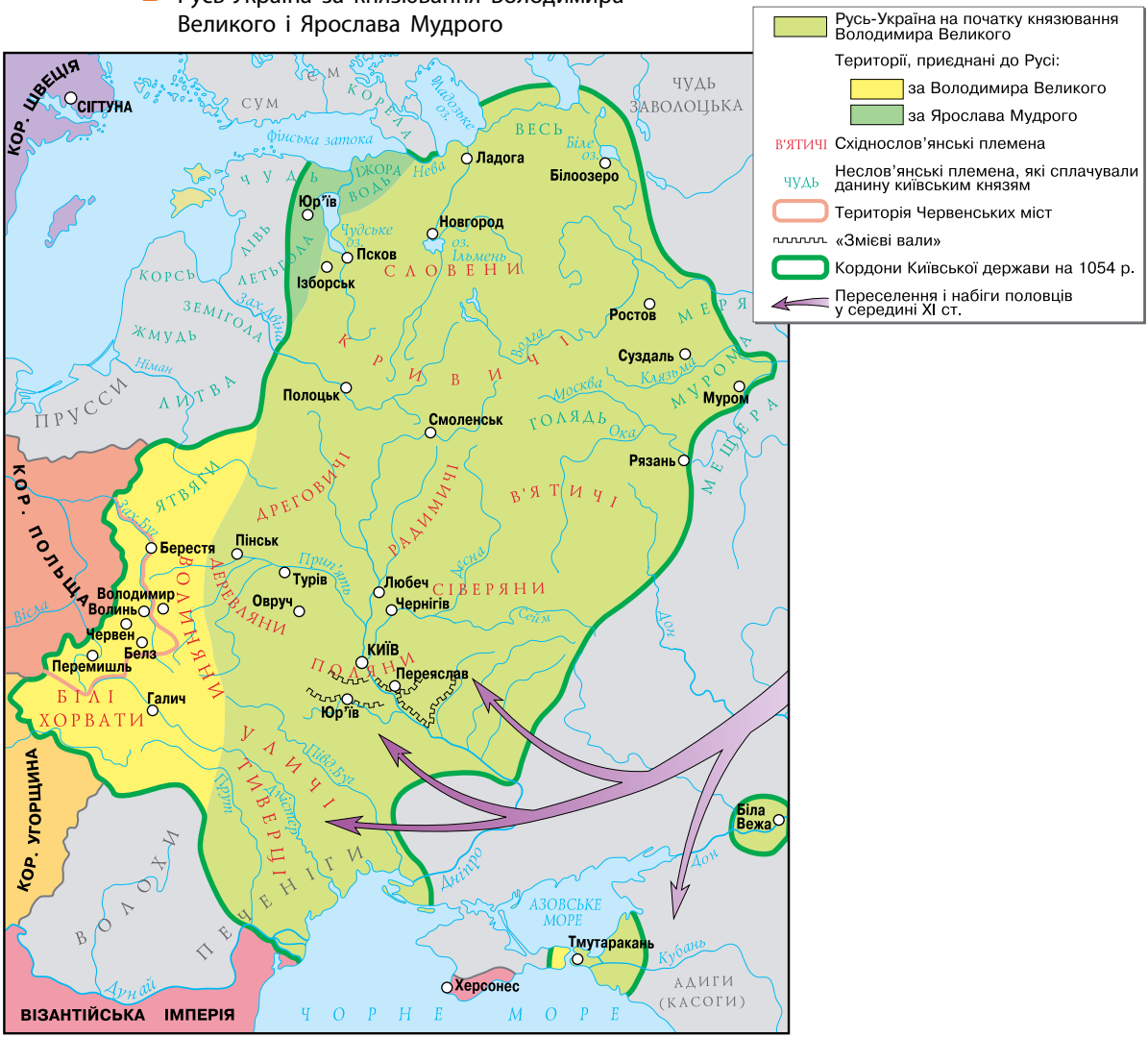

■ «Златник» князя Володимира (лицьовий бік)

■ «Срібник» князя Володимира (лицьовий і зворотний боки)

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Русі. Воно сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство утверджувало рівність усіх перед Богом.

Прийняття християнства долучило Русь до кола цивілізованих держав того часу. Воно зміцнило міжнародний авторитет Русі, відкрило перед київськими князями можливості для встановлення рівноправних зв'язків із європейськими країнами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світорозумінні східних слов'ян, стало підґрунтям для формування якісно нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Саме для того щоб світ дізнався, що Русь стала новою християнською державою, уперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

4 **Зовнішня політика князя Володимира.** Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який провадив активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти. Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста. Він також заволодів землями ятвягів — дикого, але мужнього литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимиру сплачували данину всі племена, що мешкали від Німану до Фінської затоки.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом, започатковані ще Ольгою. Двічі київського князя відвідували

посли папи римського (у 988 та 991 рр.). У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Рима. Відбувалися неодноразові обміни посольствами з Німеччиною.

Із метою захистити південні кордони Русі, крім воєнних походів проти печенігів, князь уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. Налагодивши зв'язки з папою римським, він змусив Візантію, яка не бажала розширення сфери його впливу на Русь, ставитися до русичів, як до рівних.

Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» та приєднання православною церквою до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики так званої «шлюбної дипломатії» та активно її застосовував для підтримання дружніх відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб із представниками правлячих династій європейських країн був своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз.

Висновки. В історію Русі князь Володимир увійшов як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.

- Територія Русі на кінець князювання Володимира досягла 800 тис. км^2 і загалом відповідала межам розселення східнослов'янської спільноти.
- Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Русі мало важливе значення, що визначило її подальший розвиток. Завдяки цій події Русь змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.
- Наприкінці X — на початку XI ст. Русь досягла небаченої могутності, зміцнилося її внутрішнє становище та зріс міжнародний авторитет.

980—1015 рр.	період правління Володимира Великого.
988 р.	запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Русі.

Запитання і завдання

1. Коли Володимир посів великокнязівський престол у Києві? **2.** Назвіть Червенські міста. **3.** У чому полягала адміністративна реформа Володимира? **4.** Що таке «Устав земляний»? **5.** Із якою метою було споруджено систему укріплень, відому як «Змієві вали»? **6.** Коли розпочалося хрещення Русі Володимиром? **7.** Що таке «шлюбна дипломатія»?

8. Розкажіть про початок правління князя Володимира. **9.** Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Русі? Обґрунтуйте свою думку. **10.** Як відбулося хрещення Русі? **11.** Розкрийте передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі. **12.** Охарактеризуйте зовнішню політику князя Володимира.

13. Покажіть на карті території Русі наприкінці князювання Володимира і визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході. **14.** Продовжте складання таблиці «Князі Русі» (с. 25). **15.** Розгляньте картину «Хрещення киян» художника К. Лебедєва (с. 47) і складіть розповідь про хрещення киян князем Володимиром.

16. У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира, що «він є новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський імператор Константин. Чому літописець порівнює князя Володимира саме з ним?

§ 7. Київська держава (Русь-Україна) за правління князя Ярослава Мудрого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалися міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві; про внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава; про внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Русі; про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча; що таке «міжусобна боротьба», «Руська правда», «правові норми», «лавра», «митрополія», «митрополит», «єпископ».

1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька? **2.** Як відбувалося формування державної території Русі за князювання Володимира? **3.** Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром? **4.** У чому полягала судова реформа князя Володимира? **5.** Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

1 **Міжусобна боротьба між синами Володимира. Утвердження Ярослава в Києві.** Незадовго до смерті Володимир призначив спадкоємцем великокнязівського престолу свого молодшого сина Бориса. Проте коли 1015 р. князь помер, владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович, скориставшись відсутністю Бориса. Між синами Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула міжусобна боротьба за великокнязівську владу, у якій Борис, Гліб і Святослав загинули. Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив Ярослав, що княжив тоді в Новгороді. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зятю спочатку захопив Червенські міста, а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку **1018—1019 рр.** Ярослав звільнив столицю. Святополк приєднався до печенігів і навесні 1019 р. з великою ордою рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою і незабаром загинув.

«Повість минулих літ» про похід Ярослава на Святополка і початок його князювання в Києві

У рік 1016. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони по обидва боки Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздячи коло берега і говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцим? (Ярослав був кульгавим. — *Авт.*) А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хтось не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами і всю ніч ту спав, упившись з дружиною. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світлом переправився, і, висівши на берег, одпихнули вони човни од берега. І пішли війська одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати Святополкові. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і одломився лід із воями Святополковими, і багато втопилося у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж це, Святополк побіг. І одолів Ярослав. А Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

? **1.** Як, за повідомленням літописця, відбувалася битва Ярослава зі Святополком? **2.** У яку пору року, імовірно, відбулася битва? **3.** Яким, на вашу думку, є ставлення літописця до описуваних подій? Чому ви так вважаєте? **4.** Ярослав Мудрий помер у віці 76 років. За наведеним уривком із літопису визначте роки народження і смерті князя.

Ікона із зображенням Бориса і Гліба — перших руських святих

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмутаракані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лиственської битви, яка сталася 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава **1036 р.** Ярослав почав правити одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

2 **Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава.** Доба правління князя Ярослава, названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Русі.

Князь Ярослав (978—1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку в Ростові, а потім у Новгороді. Після смерті Володимира, перемігши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Русі як правитель, який докладав багато зусиль для зміцнення держави, захисту її кордонів, розвитку господарства і розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

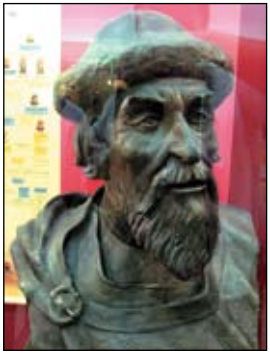

Скульптурний портрет Ярослава Мудрого. Реконструкція М. Герасимова

На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держа-

ви і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення і в **1036 р.**, як розповідає літописець, прорвалися до Києва. Унаслідок здобутої перемоги Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. За літописним переказом, на місці битви було збудовано Софійський собор.

За князювання Ярослава було укладено перший писемний звід правових норм на Русі, що дістав назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава». Вона містила 18 статей і стала основою **«Руської правди»** — писаного зводу норм давньоруського права.

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

? **1.** Як князь Ярослав розташував свої війська? **2.** Де відбулася битва? **3.** Яким був результат битви?

«Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної боротьби між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Русі він посадив своїх синів.

Багато зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» — систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 метрів із міцними дубовими стінами та баштами, яка простяглася на 3,5 кілометри. Могутність цих укріплень не мала рівних на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються й охороняються державою.

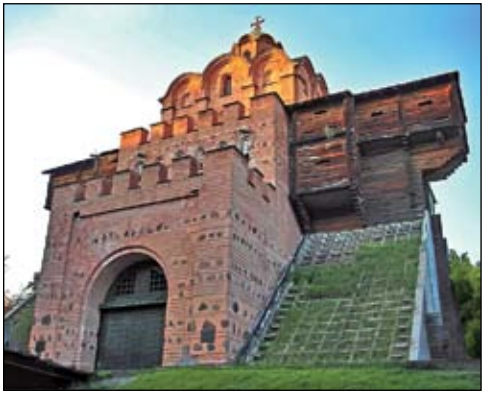

Золоті ворота Києва. Реконструкція

Суд за часів «Руської правди». Художник І. Білібін

За зразком візантійської столиці було зведено Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва, збудовано Софійський собор, закладено Георгіївський та Ірпінський монастирі. Імовірно, близько **1051 р.** чернець **Антоній** на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — Києво-Печерську лавру. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя.

3 **Церковне та культурно-освітнє життя.** Після запровадження християнства на Русі було засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові. Митрополитом ставав єпископ, якого призначали з Константинополя. Його резиденцією за князювання Ярослава став Софійський собор.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.
Митрополит — вище звання православних єпископів.
Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.
Лавра — назва великого православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

У **1051 р.** за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича **Іларіона**. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Князь Ярослав опікувався церквою, віддаючи на її утримання десяту частину своїх прибутків. Церкви і монастирі були осередками

■ Софійський собор у Києві. Реконструкція та сучасний вигляд

освіти — при них працювали школи. Князь постійно наголошував, що священики повинні «навчати людей».

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець пише, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів «із гречизни слов'янською мовою». За Ярослава було створено перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка, ймовірно, зберігалася при Софійському соборі.

Доля бібліотеки князя Ярослава Мудрого й сьогодні залишається однією з нерозгаданих таємниць історії. Досі її не знайдено. Деякі вчені вважають, що вона зберігалася в Софійському соборі й загинула під час штурму монголами Києва в грудні 1240 р. Проте залишається незрозумілим, чому тоді вцілів сам собор. Історики-аматори та журналісти висували версії, що бібліотека начебто замурована в підземеллях Межигірського монастиря на околиці Києва. Проте підтверджень цього немає. Сучасний український історик М. Котляр вважає логічним припустити, що після смерті князя його книжкове зібрання було поділене між найбільшими церковними і монастирськими бібліотеками Києва. Однак і досі залишаються ті, хто не втрачає надію відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого.

4 **Зовнішня політика князя Ярослава.** Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—

Анна Ярославна — королева Франції. Середньовічна гравюра

Сторінки з Рейнського Євангелія — книги, привезеної Анною, на якій складали присягу французькі королі

1031 рр. відвоював у поляків Червенські міста. На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки і заснував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямком зовнішньої політики Русі залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми.

Проте в 1043 р. спалахнула руссько-візантійська війна, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями. Морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою. Однак через деякий час візантійці змушені були шукати шляхи примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «**шлюбна дипломатія**». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира третю з доньок Володимира, свою сестру Марію-Доброгневу, а свого сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира. Цей союз закріпив за київським князем Червенські міста.

Володимир, старший син Ярослава, був одружений із Гідою, донькою англійського короля Гаральда, переможеного Вільгельмом Завойовником. Руссько-візантійську угоду 1046 р., яка врегульовувала відносини двох держав після війни 1043 р., було незабаром скріплено шлюбом сина Ярослава Всеволода з Марією, дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Шлюб його сина Святослава з онукою німецького імператора Генріха II сприяв зміцненню відносин Русі з Німеччиною.

За європейських правителів вийшли заміж також три доньки князя: Анна — за французького короля Генріха І, Анастасія — за угорського короля Андрія І, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда ІІІ.

Укладання вигідних союзів шляхом шлюбів із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Русі й були свідченням далекоглядності Ярослава.

Висновки. Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Русі. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.

▸ Русь сягнула зеніту свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи.

1019—1054 рр.	князювання Ярослава Мудрого в Києві.
1036 р.	розгром Ярославом печенігів під Києвом.
1051 р.	перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир.

Запитання і завдання

1. Що таке міжусобна боротьба? **2.** Коли розпочалося князювання Ярослава в Києві? **3.** Якими були наслідки Лиственської битви 1024 р.? **4.** Коли відбулася битва Ярослава з печенігами біля Києва? **5.** Що таке «Руська правда»? **6.** Що було зроблено Ярославом для зміцнення центральної влади? **7.** Кого було обрано київським митрополитом у 1051 р.? **8.** За правителів яких держав вийшли заміж доньки князя Ярослава?

9. Розкажіть, як відбувалися міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві. **10.** Охарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність Ярослава. **11.** Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Русі? **12.** Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?

13. Порівняйте за картою територію Русі наприкінці князювання Володимира і Ярослава. Зробіть висновок щодо їхнього внеску у формування державної території Русі. **14.** Завершіть складання таблиці «Князі Русі» (с. 25).

15. Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть, чому.

§ 8. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про політичний устрій Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.; якими були особливості становища представників різних верств населення; про сутність феодальних відносин на Русі; про стан розвитку господарства і торгівлі; що таке «централізована монархія», «князівська рада», «домен», «уділ», «соціальна верства», «сюзерен», «гривна», «віче», «вотчина», «помістя».

1. Що таке «дружинна держава»? **2.** Яким був склад населення Русі в IX—X ст.? **3.** Що ви знаєте про систему управління Руссю в IX—X ст.? **4.** Яким було життя людей у селах та містах Русі в цей період? **5.** Що таке феодалізм? **6.** Якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі?

1 Політичний устрій.

Наприкінці X — у першій половині XI ст. формою державного правління Русі стала **централізована монархія**. Монархія на Русі існувала в цей час майже повністю у формі одноосібної влади великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної боротьби між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повновладним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. Нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів були васалами Києва.

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджується в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

Князь був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іноземними державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчу, судову, виконавчу і військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Правду Ярослава».

До обсягу повноважень великого князя належали також військові справи. Він був головним воєначальником, вирішував питання оборони країни, брав участь у воєнних кампаніях.

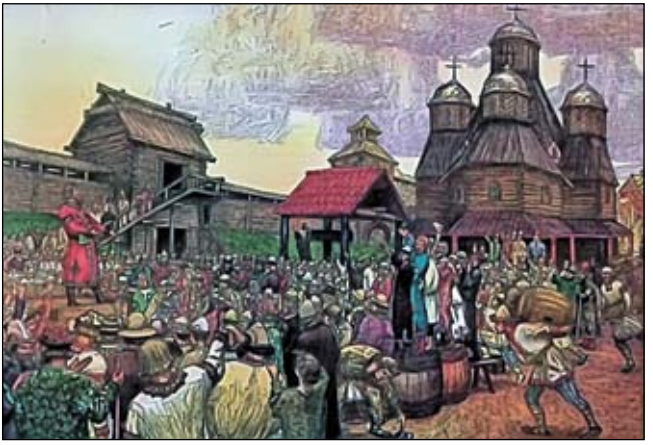

Віче. Художник А. Васнецов

Князь являв собою головну державну структуру, забезпечував діяльність усіх органів управління і вважався символом державної стабільності. Влада князя була необмеженою й залежала від його авторитету. Військову підтримку діяльності князя забезпечувала **дружина**, що перебувала у васальній залежності від нього. Вона поділялася на старших дружинників, які отримували від князя за свою службу землі, і молодших, які отримували платню або частину здобичі.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

«Повість минулих літ» про обрання нової віри князем Володимиром

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: "Прийми закон наш". Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу… Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

? **1.** Хто був ініціатором скликання ради? **2.** Із якою метою князь скликав раду? **3.** Яким чином члени ради могли впливати на рішення князя?

Князівська рада мала можливість впливати на рішення князя. Із радою князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладення мирних угод, династичних шлюбів, установлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора-літописця, перед прийняттям християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймали рішення з важливих громадських і державних справ.

Певне місце в системі державного правління посідало **віче**. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних зборів. Волевиявлення віча мало на меті довести думку народу до великого князя київського або його намісників. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії була досить незначною.

2 Становлення феодальних відносин. Основні верстви населення.

У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодальних відносин. За часів Русі феодальне суспільство сформувалося також у східних слов'ян. Цей процес був досить тривалим і пройшов декілька етапів.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя і його дружини. Збір данини мав назву **полюддя**.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця на Русі, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

На наступному етапі, у X ст., київські князі захопили і привласнили общинні землі. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменів** — володінь удільних князів.

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племінних князів права управляти землями і передав ці права своїм синам.

Наступним кроком у становленні феодальних відносин стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті (бояр) та православної церкви. У X—XI ст. на Русі почали формуватися васаль-

Збір данини. Художник М. Реріх

ні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право «**кормління**» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.
Помістя — феодальна земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Дещо пізніше, імовірно, наприкінці XI ст., з'являються боярські **вотчини**, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, із яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі з XII ст. Вона не передбачала для господаря помістя можливості передачі землі в спадок, продаж, дарування тощо без згоди князя. Становлення феодальних відносин вплинуло на склад суспільства Русі. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних соціальних верств населення.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним обсягом прав і обов'язків.

Особливістю формування феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної і Центральної Європи, тут не виникло розгалуженої системи відносин між сеньйорами і васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або **сюзереном**, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші

удільні князі, бояри і дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі й бояри права не мали.

Суспільство Русі поділялося на панівні й залежні верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь і холопи. Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупи і рядовичі. **Закупами** називали тих селян, які з різних обставин втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Зовсім безправними були дворова челядь і холопи. До **челяді** належали особи, які втратили своє господарство й працювали на господаря. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. **Холопами** ставали переважно військовополонені. Їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

У складі міщан переважну більшість становили вільні ремісники і торговці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво стали об'єднуватися в артілі й спілки за фаховими ознаками.

3 **Розвиток господарства.** Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Русі залишалося, як і раніше, **сільське господарство**. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за допомогою тяглової сили — коней та волів. У лісових районах Русі залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося **присадибне тваринництво**: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней, коней, кіз, овець. Займалися також птахівництвом.

Серед **промислів** найпоширенішими були мисливство, рибальство і бортництво. Продукти мисливства, особливо хутро, купці вивозили до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі за кордон.

Ремесло розвивалося як у сільській місцевості, так і в містах. На Русі існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургійному виробництві та обробці заліза, про високий рівень якого свідчили застосування ремісниками зварювання, ковки, лиття металу, а також гартування сталі. У майстернях ремісники виготовляли знаряддя праці (топори, зубила, кліщі тощо), зброю (щити, списи, шоломи, мечі, кольчуги тощо), предмети побуту, золоті, срібні, бронзові прикраси. За даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Витонченістю і досконалістю характеризувалися руські ювелірні вироби, виготовлені в техніці черні та перегородчастої емалі. Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Русь країною, майстри якої відкрили ці ювелірні техніки.

Мистецтво **черні** русичі опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці черні виготовлялися срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо.

Мистецтво **перегородчастої емалі** руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаювалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Потім річ клали на жаровню, де емаль плавилася й згодом застигала. Використовувалися емалі синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого кольорів. Емалями прикрашали князівські діадеми, сережки, намиста, підвіски, медальйони, хрести, оклади (оправи) церковних книг. Залишки майстерень, де виробляли емалі, були знайдені археологами під час розкопок центральної

частини стародавнього Києва та на території Києво-Печерського монастиря.

Інтенсивного розвитку в цей час набуло **гончарство**. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики, глечики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, які використовували на оздоблення храмів і палаців.

Високого рівня розвитку досягло також **склоробство**. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X — у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі. На Русі були також розвинуті ремесла з обробки шкіри, дерева, кістки, каменю, виготовлення взуття, одягу, виробництва цегли і вапна.

Важливу роль у господарському розвитку Русі відігравала **торгівля**. Цьому сприяло те, що її територією проходило декілька важливих міжнародних торговельних шляхів. «Грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляним» шляхом підтримувалися зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи. «Залозним» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки́ тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу — прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи — напої, зброю, посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно тощо.

Розвиток торгівлі зумовив пожвавлення грошового обігу. Використовувалися арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

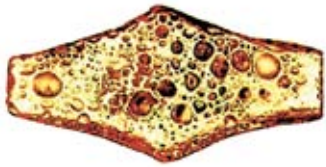

Срібна гривня київського типу

Ливарні форми до ювелірних виробів

Золота сережка, виготовлена у техніці зернь. X ст. Чернігів

Місто будують. Художник М. Реріх

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, став князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Русі переважали арабські срібні монети — диргеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них стали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму і масу близько 160 грамів. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнського діалекту.

У населених пунктах Русі були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Так, німецький воїн Тітмар Мерзебурзький повідомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

4 **Повсякденне життя різних верств населення.** Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. У лісі вони полювали, збирали гриби та ягоди, ховалися від нападників у разі небезпеки. Селянська родина складалася з 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою і виснажливою.

Особливо важким був сінокіс. Косили «горбушею» — косою, яка не різала, а підсікала траву ударом. У сінокіс дуже боліли шия, поперек, сухожилля, від напруги люди хворіли животами, спина і руки вкривалися виразками. Хліб жали серпами. Одна сім'я збирала близько 3,2 тонн озимого хліба й могла частину продати.

Незаможні городяни найчастіше жили в напівземлянках. У містах більшість будівель споруджувалися з дерева, кам'яні будинки траплялися рідко. Багаті помешкання мали сіни та терем (своєрідна башта, де розміщувалися кімнати). Існувала також кліть — окрема кімната для зберігання речей. Заможні городяни мали стільці й ліжка, а бідні спали на скрині або просто на підлозі. У кожному будинку були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яними трісками), а заможні — восковими свічками.

Заможного й бідного русича завжди можна було розпізнати за вбранням. Селяни носили лапті, бідні городяни — черевики. Часто і бідні, і багаті городяни взували чоботи.

Одяг прості городяни шили самі з лляної та вовняної тканини, а заможні замовляли вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Більшість бідних русичів носили полотняні сорочки з поясом і вузькі штани. Зверху надягали свитку. У холодну погоду і городяни, і селяни носили плащ або кожух. Знать вбиралася в довгі каптани, оздоблені хутром і прикрашені багатим шитвом. Міщани часто обирали різнокольорові тканини.

Більшість бідних русичів були невибагливі до їжі. Вживали дичину, рибу, пізніше — м'ясо свійської худоби. Однак прості люди переважно харчувалися кашами. У багатьох заможних сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією. Споживали багато овочів. Із напоїв переважали кисіль, мед і пиво. Заможні люди також пили вино.

Повсякденний одяг волинян і полян

Волинянка та деревлянка

Висновки. За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Русь була централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.

У X—XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості,

які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.

- Господарство Русі досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.
- Повсякденне життя русичів зумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

Запитання і завдання

1. Що таке централізована монархія? **2.** Що таке князівська рада? **3.** Чим відрізняється помісна форма землеволодіння від вотчинної? **4.** Хто належав до панівних верств населення Русі? **5.** Хто належав до залежних верств населення Русі? **6.** Яка галузь господарства була провідною на Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.? **7.** Які види ремесла були найпоширенішими на Русі? **8.** Які основні товари вивозили руські купці за кордон?

9. Чим централізована монархія відрізняється від «дружинної держави» як форми державного правління? **10.** Охарактеризуйте становище основних верств населення Русі. **11.** Яким було повсякденне життя різних верств населення Русі?

12. Складіть простий план «Розвиток господарства Русі другої половини X — першої половини XI ст.» і підготуйте розповідь за ним.

13. Складіть порівняльну таблицю «Становлення феодальних відносин у країнах Західної Європи та Русі-Україні» в зошиті. Визначте спільне і відмінне.

Країни Західної Європи	Русь-Україна

14. Підготуйте розповідь про повсякденне життя представника однієї з верств населення Русі в цей період.

Практичне заняття «Уявна подорож Києвом часів Ярослава Мудрого»

Мета: визначити, які зміни відбулися в Києві за правління Ярослава Мудрого.

Завдання для підготовки до практичного заняття: об'єднайтеся у малі учнівські групи і підготуйте відповідно до розподілених ролей театралізовані повідомлення про уявну подорож до Києва часів Ярослава Мудрого (за додатковою літературою або ресурсами Інтернету).

Хід заняття

1. У складі малих груп представте перед класом свої театралізовані повідомлення про уявну подорож до Києва часів Ярослава Мудрого.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

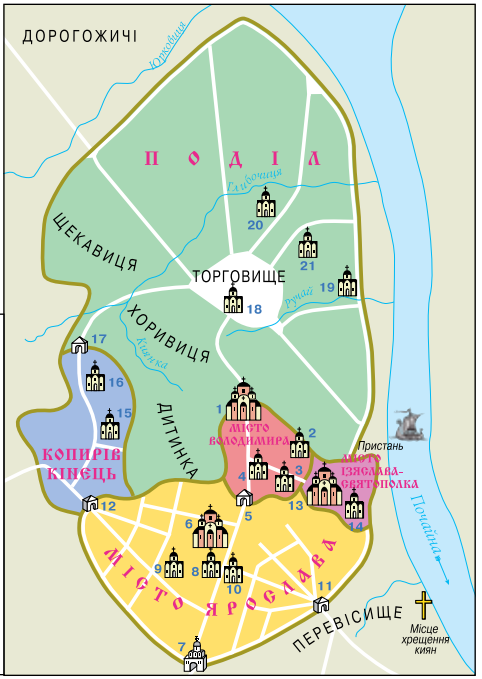

Лінії міських укріплень (вали та оборонні стіни)

Цифрами позначено:

Місто Володимира
1 Десятинна церква
2 церква св. Василія
3 церква св. Андрія Янчина монастиря
4 церква св. Федора
5 Софійські ворота

Місто Ярослава
6 Софійський собор
7 Золоті ворота
8 церква св. Георгія
9 церква св. Ірини
10 церква Успіння Богородиці
11 Лядські ворота
12 Жидівські ворота

Місто Ізяслава-Святополка
13 Михайлівський Золотоверхий собор
14 церква св. Димитрія Солунського

Копирів кінець
15 церква св. Симеона
16 церква св. Іоанна
17 Подільські ворота

Поділ
18 церква св. Богородиці Пирогощої
19 церква св. Іллі
20 церква св. Михайла
21 церква св. Бориса і Гліба

§ 9. Культура Русі-України

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови; як розвивалася усна народна та музична творчість; якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва; що таке «кирилиця», «церковнослов'янська мова» «билини», «скоморохи», «архітектура», «фреска», «мозаїка», «ікона», «іконопис».

1. Коли і як було запроваджено християнство на Русі? **2.** Які народні казки, перекази й билини доби Русі ви знаєте? **3.** Які архітектурні пам'ятки Русі, що збереглися до нашого часу, вам відомі?

1 Виникнення східнослов'янської писемності. Школи. Поява власної писемності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися відомості про те, що в XI ст. східні слов'яни мали власну писемність, або «руські

Письмові приладдя часів Русі: металеві і кістяні писала, воскові таблички, береста

письмена». Зокрема, у творі «Сказання про письмена» болгарського письменника Чорноризця Храбра, який жив на зламі IX—X ст., згадується, що до прийняття християнства слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами». Слов'янський просвітник Кирило Солунський повідомляв, що на початку 60-х рр. IX ст. він бачив у Херсонесі писані «руськими письменами» Євангеліє та Псалтир.

Після запровадження християнства на Русі поширилася винайдена братами-просвітниками **Кирилом** і **Мефодієм** абетка — **кирилиця.** Одночасно з'явилася **церковнослов'янська** (або **старослов'янська) мова**, яка стала вживатися як церковна і книжна мова. Натомість у повсякденному житті використовувалася жива народна мова.

Кирилиця — слов'янська абетка. Названа за ім'ям слов'янського просвітника Кирила, який разом із братом створив першу слов'янську абетку з 38 літер (глаголицю); його учні вдосконалили її і назвали кирилицею. Вона складалася з 43 літер (але була й коротша абетка — із 27—32 літер). Кирилиця стала основою сучасних слов'янських систем писемності: білоруської, болгарської, російської, сербської, української тощо.

Просвітники Кирило і Мефодій. Ікона XIX ст.

За часів князювання Володимира в Києві для князівських і боярських дітей було відкрито першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священиків. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика і граматика. Вивчали на Русі й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод самостійно опанував п'ять іноземних мов.

Осередками освіти на Русі були церкви і монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

Гуслярі. Художник В. Васнецов

Баян. Художник В. Васнецов

2 **Усна народна та музична творчість.** Краще зрозуміти духовне життя східних слов'ян дозволяє усна народна та музична творчість доби Русі. Усна народна творчість цього періоду надзвичайно різноманітна: билини, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки. У билинах оспівувалися військові перемоги київських князів та їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатирями Іллею Муромцем, Альошою Поповичем та Добринею Микитичем захищав Русь від ворогів.

Билина — староруська епічна пісня-сказання про знаменні події з життя народу і героїчні подвиги богатирів.

Чимало інформації можна отримати за історичними переказами.

Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були пов'язані зі святкуванням настання весни і нового року, відзначенням свят урожаю і сонця, обрядами весілля і похорону.

Загадки, прислів'я і приказки в стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До доби Русі належить виникнення відомих усім казок про Бабу-Ягу, Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Котигорошка та багатьох інших. У них русичі висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Народні казки можуть бути джерелом інформації про дійсні історичні події. Зокрема, у сюжеті казки «Летючий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство свого чоловіка.

- Танці скоморохів. Малюнок із літопису
- Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві та музичних інструментів часів Русі

Імена героїв казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні русичів. Зокрема, ім'я відомого казкового персонажа Кощія Безсмертного походить від руського слова «кощій», яке на Русі було синонімом слова «кочівник».

Скоморохи — мандрівні середньовічні актори і музиканти на Русі.
Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будівель; будівельне мистецтво.

Існує чимало свідчень про те, що на Русі була для свого часу добре розвинута музична творчість. Згадки про неї є в літописах, на фресках Софійського собору в Києві.

Відомо, що на Русі були поширені пісні, танці, гра на музичних інструментах — гуслях, сопілках, гудках і бубнах. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено цілий ансамбль із семи виконавців. На міських площах та в князівських палацах виступали скоморохи, які виконували танці, водили дресированих ведмедів та інших тварин.

Після прийняття християнства церква почала засуджувати й переслідувати скоморохів за їхні «сатанинські» забави. Православна церква сприяла поширенню на Русі хорового співу, стала відома нотна система. Навчання співу було одним з обов'язкових предметів тогочасної школи.

3 **Розвиток архітектури й образотворчого мистецтва.** Археологічні і літописні знахідки свідчать про високий рівень розвитку архітектури Русі. Зокрема, кожен із великих руських «градів» мав досить складну для свого часу систему оборонних укріплень. Вона складалася з валів, насипаних на дерев'яні кліті й оточених глибо-

«Місто Володимира» із київськими палацами та Десятинною церквою. Макет

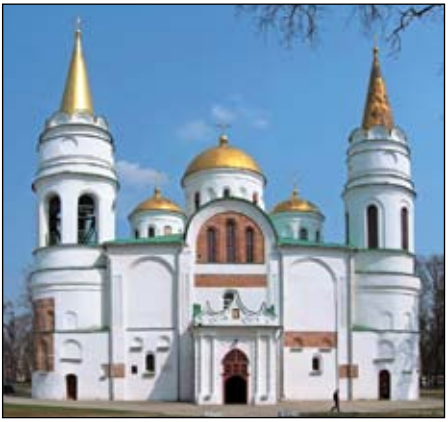

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Сучасний вигляд

ким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Аналіз літописних свідчень дозволяє зробити висновок, що першою кам'яною світською спорудою в Києві був, імовірно, палац княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спорудою Русі, як ви вже знаєте, вважається Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці X ст. Вона стала кращою будівлею «міста Володимира». Завдяки археологічним розкопкам ми знаємо, що це був великий храм, внутрішній простір якого перекривався зводами у формі хреста, а літопис повідомляє, що він мав багато куполів. Підлога була прикрашена **мозаїкою** з кольорового мармуру надзвичайної краси, а стіни розписані **фресками**.

На стінах церков часто розміщувалися **графіті** — різноманітні написи та малюнки.

Графіті — стародавні написи та малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посуді, стінах тощо.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віруючі.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

У Києві археологи також виявили залишки двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями, збудованих наприкінці X — на початку XI ст.

Мозаїка Христа-Пантократора в Софійському соборі в Києві. XI ст.

Справжнім шедевром архітектури Русі вважається Софійський собор у Києві. Зовні собор вирізнявся винятковою красою. Це був величний хрестово-купольний храм, внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів. Із півночі, заходу й півдня його оточував подвійний ряд галерей, а зверху він був увінчаний тринадцятьма куполами.

Мозаїки і фрески вражають різноманітністю образів Софійського собору. На чільних місцях у храмі були розташовані мозаїки Христа-Пантократора (Вседержителя) і Марії-Оранти (Богоматері-Заступниці).

У мозаїках Софійського собору руські майстри використали смальту (кольорове скло) 177 відтінків. Близько 3000 м^2 у соборі займають фрески. Особливістю Софійського собору стало те, що його прикрашають одночасно мозаїки і фрески: за візантійською традицією їх не поєднували в одному храмі.

Мозаїка Марії-Оранти в Софійському соборі в Києві. XI ст.

Довкола Софійського собору на честь святих захисників князя Ярослава Мудрого і його дружини Інгігерди було засновано монастирі з храмами Георгія та Ірини.

У першій половині XI ст. за прикладом Софійського собору в Києві були зведені однойменні собори в Полоцьку та Новгороді.

У X — на початку XI ст. в храмобудівництві Русі переважали візантійські традиції. Їх можна побачити в будівлях Десятинної церкви в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1031—1036). Зведення Софійського собору стало своєрідною перехідною межею й унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Русі.

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Русі, крім мозаїк і фресок, належить **іконопис.**

Спочатку **ікони** завозилися з Візантії та Болгарії, але згодом на Русі сформувалися місцеві традиції іконопису. Руські майстри завжди дотримувалися візантійського канону (твердо встановленого правила, що було зразком) іконопису, який оберігався православною церквою, але ніколи не копіювали візантійські ікони. На Русі ікони писалися на дошках.

Висновки. Писемність у східних слов'ян виникла задовго до прийняття християнства. Після охрещення Русі князем Володимиром існуюча система письма стала витіснятися кирилицею.

До вагомих здобутків культури Русі належить її усна народна та музична творчість. У ній вбачають витоки сучасного українського фольклору.

Високого рівня розвитку досягли архітектура й образотворче мистецтво Русі. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання майстрів Візантії, розвиваючи і вдосконалюючи їхні творчі прийоми.

XI — кінець XIII ст.	завершальний період формування української мови.

Запитання і завдання

1. До якого століття належать перші повідомлення про наявність власної писемності у східних слов'ян? **2.** Що таке кирилиця? **3.** За правління якого князя на Русі було відкрито першу школу для князівських і боярських дітей? **4.** Про що розповідалося в руських билинах? **5.** Кого на Русі називали скоморохами? **6.** Яку назву мала перша кам'яна церква на Русі? **7.** Що таке мозаїка? **8.** Що таке фреска?

9. Як виникла східнослов'янська писемність? **10.** Яку роль для вивчення духовного життя Русі відіграє усна народна та музична творчість? **11.** Охарактеризуйте розвиток руської архітектури та образотворчого мистецтва.

12. Складіть таблицю «Культурні досягнення Русі» у зошиті.

Галузь культури	Основні досягнення

13. Використовуючи додаткову літературу або ресурси Інтернету, підготуйте повідомлення за темою «Софія Київська — перлина архітектури Русі».

Узагальнення за розділом «Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст.»

1. Складіть перелік подій з історії Русі кінця X — першої половини XI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: християнство, священик, митрополит, монастир, чернець, графіті, мозаїка, фреска, ікона, верстви, бояри, церковнослов'янська мова, книжкові мініатюри, «Змієві вали», шлюбна дипломатія, «Руська правда».
3. Яку роль для Русі відіграло запровадження християнства?
4. За розвитком Русі кінця X — першої половини XI ст. розкрийте роль князівської влади в державному житті.
5. Якими, на вашу думку, є підстави для того, щоб стверджувати, що культура Русі досягла високого рівня розвитку?
6. Виконайте завдання за історичною картою.
   1) Як змінилася територія Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. порівняно з попереднім періодом її розвитку?
   2) Назвіть території, приєднані до Русі за князювання Володимира та Ярослава.
   3) Покажіть на карті основні походи Володимира та Ярослава.
7. Назвіть роки правління князів Володимира та Ярослава. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику двох князів. Визначте її значення та наслідки.
8. Складіть характеристики Володимира і Ярослава як особистостей та історичних діячів.
9. Наведіть факти, які підтверджують думку, що за князювання Володимира та Ярослава Русь досягла свого розквіту.
10. Чому на Русі у писемній мові використовували староболгарську?
11. Як відбувався прихід до влади князів Володимира і Ярослава? Чим була зумовлена гостра боротьба за владу?
12. Завдяки чому боротьба Володимира і Ярослава з печенігами завершилася перемогою?

Тематичне оцінювання за розділом «Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст.»

1. Що було спільним у зовнішній політиці Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
   А походи на Константинополь
   Б боротьба за Червенські міста
   В запрошення місіонерів із Риму
   Г відсіч агресії варягів
2. Які кочові племена здійснювали напади на південні кордони Русі за часів правління князя Володимира Великого?
   А хозари **Б** печеніги
   В половці **Г** монголи
3. У якому році великий князь Володимир хрестив Русь?
   А 862 р. **Б** 882 р.
   В 911 р. **Г** 988 р.
4. Території яких племінних союзів слов'ян увійшли до складу Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
   А тиверців і уличів **Б** волинян і білих хорватів
   В сіверян і деревлян **Г** полян і в'ятичів
5. Що завадило Ярославу Мудрому сісти на стіл великого князя київського відразу після смерті батька?
   А відсутність його імені в заповіті батька
   Б початок масових набігів печенігів на Русь
   В війна з варягами за контроль над торговельним шляхом «із варягів у греки»
   Г боротьба з братами за право княжіння
6. За великого князя Ярослава Мудрого було запроваджено:
   А християнство як державну релігію Русі
   Б писаний збірник давньоруських законів
   В систему збору данини з підвладних племен — полюддя
   Г традицію скликання з'їздів (снемів) руських князів
7. Завдяки яким обставинам великий київський князь Ярослав Мудрий у 1036 р. «став єдиновладним володарем Руської землі»?
   А успадкування земель Мстислава Володимировича
   Б створення зводу законів «Руська правда»
   В заснування Києво-Печерського монастиря
   Г перемога над печенігами у битві під Києвом

8. За якого князя Русь почала карбувати власну монету?
- **А** Олега
- **Б** Святослава
- **В** Ярослава Мудрого
- **Г** Володимира Великого

9. «Батько мій помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх...» — уривок із джерела виправдовує вступ у міжусобну боротьбу за київський стіл князя
- **А** Володимира Великого
- **Б** Ярослава Мудрого
- **В** Володимира Мономаха
- **Г** Святослава Ігоревича

10. Доньці якого київського князя писав такого листа Папа Римський Миколай II: «Слава про ваші чесноти, прекрасна діво, дійшла до наших вух, і з великою радістю чуємо ми, що ви виконуєте в цій дуже християнській державі [Франції] свої королівські обов'язки з похвальним завзяттям і чудовим розумом»?
- **А** Святослава
- **Б** Володимира Великого
- **В** Ярослава Мудрого
- **Г** Володимира Мономаха

11. Установіть відповідність між подіями та їхніми наслідками.

1 Приєднання князями Володимиром і Ярославом Червенських міст	**А** Поширення влади київського князя на плем'я в'ятичів, утворення Тмутараканського князівства
2 Перший Балканський похід князя Святослава	**Б** Поширення влади київського князя на племена волинян і білих хорватів
3 Розгром князем Святославом Хозарського каганату	**В** Поширення влади київського князя на племена уличів і тиверців
4 Похід новгородського князя Олега на Київ	**Г** Об'єднання Північної і Південної Русі
	Д Об'єднання полян, деревлян і сіверян під владою київського князя

12. Установіть послідовність подій становлення Русі.

А «...Рушив... (він) на Дунай на болгар, і в битві переміг... (він) болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...»

Б «Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».

В «...І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Константина, і до Степана, до великих царів грецьких, утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть...»

Г «...ми, [мужі] від народу руського... послані від Олега, великого князя руського... до вас, Лева, і Александра, і Константина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких...»

Імператор Константин VII Багрянородний приймає руську княгиню Ольгу. Хрещення Ольги. Мініатюра з літопису.

З'їзд князів на р. Золотчі та укладення миру з половцями. Мініатюра з літопису.

Святослав укладає з греками мирну угоду. Мініатюра з літопису.

Хрещення дружини князя Володимира. Мініатюра з літопису.

РОЗДІЛ III. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 10. Київська держава (Русь-Україна) за правління Ярославичів

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: яким було становище держави за часів Ярославичів; чому точилася боротьба Ярославичів за київський престол; що таке князівські з'їзди та які рішення на них приймалися.

1. Які території були приєднані до Русі за часів правління Ярослава Мудрого? 2. Чому Ярослава назвали Мудрим? 3. Що таке «Руська правда»?

Саркофаг Ярослава Мудрого у Софійському соборі

1 Заповіт Ярослава Мудрого. Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. Передчуваючи наближення смерті, він усвідомлював неминучість боротьби за владу між своїми синами й спробував цьому запобігти. Князь склав заповіт, у якому закликав синів жити в мирі та злагоді й установив нову систему успадкування князівських престолів. В основу нової системи управління та успадкування князівств Ярослав Мудрий поклав принцип **сеньйорату**, тобто влади найстаршого в роді. Територія Київської держави поділялася на окремі володіння — **уділи**.

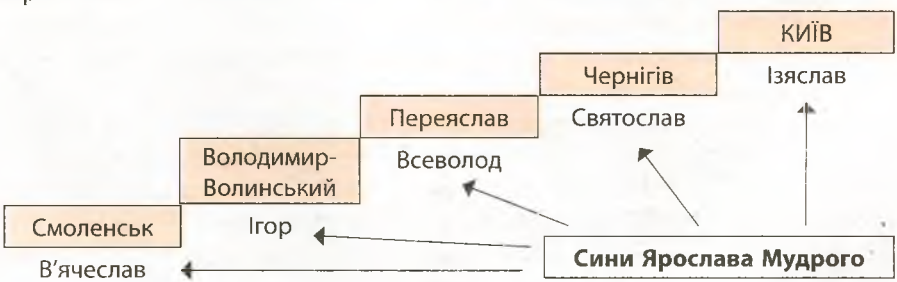

Сини Ярослава повинні були князювати в них за принципом родового старшинства, передаючи вла-

Звільнення Всеслава з порубу під час повстання в Києві 1068 р. Мініатюра з літопису

Половці. Мініатюра з літопису

ду від старшого брата до наступного за віком. Унаслідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським мирним шляхом. Ще за життя Ярослав заповідав київські землі старшому синові Ізяславу, чернігівські — Святославу, переяславські — Всеволоду, володимирсько-волинські — Ігорю, смоленські — В'ячеславу.

Нова форма державного правління мала зберегти єдність Русі й мирний шлях передачі влади.

2 **Київська держава (Русь-Україна) за синів Ярослава Мудрого.** За заповітом Ярослава Мудрого, великим київським князем мав стати його старший син Ізяслав. Однак після смерті батька брати Святослав і Всеволод не визнали Ізяслава верховним володарем держави. Міста і землі, які заповів їм батько, Ярославичі вважали своїми особистими спадковими володіннями — **вотчинами**. Мабуть, саме тому Ізяславові довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період 1054—1073 рр. в історії Русі називають **добою тріумвірату** — співправління Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували спільно. Молодших братів Ігоря та В'ячеслава вони усунули від державних справ і привласнили після смерті останніх їхні володіння. Це викликало обурення серед молодших Ярославичів і заклало підґрунтя майбутніх усобиць. Позбавлені влади князі на Русі дістали назву **«ізгої»**. Саме вони стали вагомим чинником подальшої міжусобної боротьби.

У період правління старших Ярославичів починається новий етап боротьби з кочівниками на південних кордонах Русі. У 1060 р.

Битва на річці Альта (1068 р.)

тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочівників-торків, яка з'явилася на південних кордонах Русі, і розгромили її.

Про появу орд кочівників-половців на кордонах Русі в літописі вперше згадується під 1055 р. На початку вересня **1068 р.** половці напали на Переяславську землю. Битва відбулася на **річці Альта (1068 р.)** й завершилася перемогою половців. Князі з рештою війська втекли під захист своїх фортець. Обурені кияни вимагали від Ізяслава видати зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через півроку за допомогою польського війська він повернув собі престол.

Київське повстання довело слабкість влади тріумвірів.

Під час повстання 1068 р. в Києві жителі міста звільнили з в'язниці полоцького князя Всеслава, що був підступно взятий у полон Ізяславом. На вічі Всеслав був проголошений київським князем. Зібравши ополчення з киян, Всеслав відбив половецький наступ, але вже незабаром був вигнаний із Києва братами Ярославичами.

Князь Святослав Ярославич із родиною. Мініатюра з «Ізборника Святослава»

Через деякий час між тріумвірами спалахнув черговий конфлікт, унаслідок якого Святослав зі Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Упродовж 1073—1076 рр. київським князем був Святослав, якому вдалося зміцнити великокнязівську владу. Із метою зміцнення влади над удільними князями він перерозподілив між ними володіння. Крім Києва Святослав залишив за собою Чернігів, а в інших містах посадив намісниками своїх синів і племінників. У своїх діях він користувався підтримкою брата Всеволода. І хоча великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існував **дуумвірат** — співправління двох князів, Святослава і Всеволода.

Після смерті Святослава великокнязівський престол повернув собі Ізяслав. Він позбавив влади синів Святослава і віддав, згідно з існуючими правилами престолонаслідування, Чернігів Всеволоду. Однак проти Всеволода виступив Олег Святославич, що вважав Чернігів своєю спадщиною. До того ж він прихилив на свій бік половецькі орди, і половці на довгі роки стали вагомим чинником у міжусобній боротьбі князів. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва відбулася 3 жовтня 1078 р. на Нежатиній Ниві. Перемогу здобули старші Ярославичі, однак у бою загинув Ізяслав.

Князь Олег Святославич через розпалювання усобиць і залучення до них половців отримав від автора «Слова о полку Ігоревім» ім'я «Гориславич».

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялися-росли усобиці,
Гинули внуки Даждьбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи...

(Переклад М. Рильського)

Після загибелі Ізяслава влада перейшла до Всеволода, який князював у Києві впродовж 1078—1093 рр. У цей час на Русі відновилася одноосібна монархія.

Всеволод вів запеклу боротьбу з обділеними родичами, які домагалися своїх уділів, але врешті-решт пішов на поступки й надав їм князівства. Унаслідок цього центральна влада та єдність держави значно послабли. В умовах постійних нападів половців на руські землі спалахи усобиць були дуже небезпечними. Імовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові Ізяслава Святополку (1093—1113).

Необхідність подолати негаразди й об'єднати сили для боротьби підштовхувала князів до зближення. Велику роль в організації сил для боротьби з половцями відіграли **князівські з'їзди**. Результатом цього став розгром половецьких орд об'єднаними силами руських князів на чолі з Володимиром Мономахом у березні 1111 р. біля міста Сугрова на Дону. Ця перемога спричинила зростання авторитету Володимира Мономаха, майбутнього київського князя.

3 **Князівські з'їзди.** Послаблення центральної влади на Русі викликало появу **князівських з'їздів (снемів)**, на яких намагалися вирішити важливі для всіх руських земель питання. Першим із відомих за літописом є князівський з'їзд **1072 р.** у **Вишгороді**. Тріум-

З'їзд князів в Уветичах. Художник С. Іванов

Долобський з'їзд князів. Мономах і Святополк. Художник О. Ківшенко

віри Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із нагоди перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої на їхню честь церкви. На Вишгородському з'їзді також був прийнятий новий збірник законів «**Правда Ярославичів**», що доповнив «Руську правду».

Найвідомішим серед снемів руських князів є з'їзд **1097 р.** в **Любечі.** На ньому князі домовилися про запровадження засад спадкового володіння князівствами («Кожен хай держить вотчину свою») та вирішили розглядати захоплення чужої вотчини як злочин і разом виступати проти того, хто спробує це вчинити.

Тепер влада в кожному уділі мала передаватися від батька до сина. Порядок, запроваджений Ярославом Мудрим, скасовувався. Князі також ухвалили рішення про спільні дії проти половців: «Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю». Однак ці рішення не було втілено в життя. Одразу після з'їзду спалахнула кривава війна, яка тривала три роки. Припинив її князівський з'їзд **1100 р.** в селі **Витичеві (Уветичах).**

Князівські з'їзди (снеми) — з'їзди князів, на яких вирішувалися важливі для всіх руських земель питання.

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів йшлося на з'їзді князів у Золотчі в 1101 р. Вирішальним в організації боротьби з половцями став з'їзд навесні 1103 р. біля Долобського озера поблизу Києва. За повідомленням літописця, дружинники Святополка київського відмовлялися йти навесні в похід проти половців, оскільки це завдавало збитків смердам (селянам) та їхнім посівам і коням. Вирішальну роль у прийнятті рішення про спільний

похід відіграла відповідь Володимира Мономаха: «Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють. А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд і, приїхавши, половець застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його й дітей його, все майно його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?» Похід 1103 р. започаткував низку переможних походів Русі проти половців у 1103—1116 рр.

Князівські з'їзди відіграли важливу роль в організації відсічі нападам половців на руські землі.

Висновки. Під час правління Ярославичів розпочався поступовий процес розпаду Русі й занепаду влади великого князя.

- За часів правління Ярославичів над Руссю нависла нова загроза зі степу. Напади орд кочівників-половців були спустошливими для Південної Русі. Половці вдало користувалися міжкнязівськими чварами, здійснюючи нові набіги.
- Міжкнязівські чвари і набіги степовиків негативно впливали на розвиток Русі.
- Завдяки князівським з'їздам вдавалося припиняти міжусобиці, організовувати князів на спільні походи проти половців.
- Важливим для подальшої долі Русі стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

1054—1073 рр.	правління тріумвірату Ярославичів у складі князів Ізяслава київського, Святослава чернігівського та Всеволода переяславського.
1068 р.	перший великий напад половців на Русь і розгром ними руського війська на річці Альта.
1072 р.	поява нового збірника законів «Правда Ярославичів».
1097 р.	Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами.

Запитання і завдання

1. Який порядок престолонаслідування був запроваджений Ярославом Мудрим? 2. Які нові кочові орди загрожували південним кордонам Русі в середині XI ст.? 3. Коли відбулося повстання киян проти князя Ізяслава? Що стало його причиною? 4. Що таке «Правда Ярославичів»? 5. Скільки відбулося з'їздів князів? Який із них найвідоміший? 6. Які головні питання вирішувалися на з'їздах князів? 7. Який порядок престолонаслідування було запроваджено на Любецькому з'їзді?

8. Чому утворився тріумвірат, а згодом — дуумвірат князів? **9.** Поясніть, що змусило князів змінити запроваджений Ярославом Мудрим принцип престолонаслідування. **10.** Якими були причини частих успіхів половців у набігах на Русь?

11. Складіть хроніку основних подій боротьби руських князів із половцями. **12.** Заповніть таблицю «Правління Ярославичів» (у зошиті).

Період	Великий князь	Основні події

13. Розгляньте картини на с. 84 підручника і складіть розповідь про з'їзди князів. **14.** Уявіть себе літописцем і складіть літопис про добу Ярославичів в історії Русі. До кого з Ярославичів ви більш прихильні? Поясніть свою точку зору.

§ 11. Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава Великого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: яким був життєвий шлях Володимира Мономаха та чим він уславив себе; яку внутрішню і зовнішню політику здійснював Володимир Мономах, посідаючи великокнязівський престол; чому князя Мстислава Володимировича назвали Великим.

1. Яка система престолонаслідування була запроваджена Ярославом Мудрим? Чому і як вона була змінена? **2.** Що таке віче і снем? **3.** Які нові кочові племена з'явилися на кордонах Русі в середині XI ст.?

Володимир Мономах. Велике значення для історії Русі мало правління онука Ярослава Мудрого **Володимира Мономаха** (1053—1125). Його називали так за родовим ім'ям матері.

Існує легенда, що візантійський імператор Константин Мономах надіслав онуку Володимиру символ царської влади — так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді шапка Мономаха була виготовлена значно пізніше.

Своє дитинство Володимир провів при дворі батька в Переяславі. Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став князем київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив 16 років (1078—1094 рр.). Це був період розквіту Чернігівської землі, зростання міст і будівництва храмів. Після смерті батька в 1094 р. Володи-

мир добровільно поступився чернігівським уділом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава. Володимир також не прагнув захопити київський престол. Він віддав його Святополкові, сину Ізяслава, який за тогочасними законами заміщення князівських престолів мав переважні права на Київ. Історики вважають, що, поступаючись чернігівським і київським уділами на користь своїх родичів, Володимир керувався повагою до законів, установлених його дідом Ярославом Мудрим, і небажанням розпочинати нову хвилю міжкнязівських чвар.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094—1113 рр.) пов'язаний із постійною боротьбою князя проти нападів половців на руські землі. Йому вдалося організувати декілька спільних походів руських князів проти половців — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр.

Від кінця XI до початку XII ст. Володимир Мономах був однією з найбільш шанованих постатей. Це пояснювалося насамперед тим, що він єдиний серед руських князів зумів організувати дієву відсіч набігам половців і постійно перемагав їх. Талант полководця поєднувався у Володимира з неабиякою особистою відвагою.

У 1111 р. відбувся грандіозний похід руських дружин проти половців. Натхненник походу Володимир Мономах надав йому характеру хрестового походу за зразком західноєвропейських хрестових походів, спрямованих на мусульманський Схід.

2 Київське повстання 1113 р. Коли навесні 1113 р. помер великий князь Святополк II Ізяславич, його побожна жінка за давньою традицією влаштувала роздачу добра князя. Дарунки з княжої скарбниці виявилися досить щедрими: вдова намагалася якось залагодити неприємну історію із сіллю, якою князь спеку-

Володимир Всеволодович Мономах

«Змійовик» (медальйон) Володимира Мономаха

Печатка Володимира Мономаха

На половецькі степи. Художник О. Жаський

лював у змові з лихварями. Проте такі дії мали протилежний результат. Кияни розцінили це як слабкість влади і, зібравшись на віче, вирішили запросити на київський престол Володимира Мономаха. Однак той відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни погромили двір Святополкового тисяцького Путяти, а слідом почали нищити двори іноземців, особливо єврейських купців і лихварів. Налякані подіями бояри і купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із проханням посісти престол у Києві.

Зі звернення бояр і купців до Володимира Мономаха

Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі.

? **1.** Чим аргументували своє звернення до князя бояри і купці? **2.** Як ви вважаєте, чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха?

3 **Володимир Мономах — великий київський князь.** Великим князем Мономах став у 1113 р., коли йому вже виповнилося 60 років. На початку правління він запропонував прийняти новий звід законів («Статут Володимира Всеволодовича»), який доповнив «Руську правду». У «Статуті» було здійснено спробу вирішити найболючіші проблеми суспільного розвитку — обмеження лихварства, скасування перетворення вільних людей на холопів за борги тощо. Уперше було визначено права та обов'язки селян, які потрапляли в залежність через невідпрацьований борг (закупи).

Повстання у Києві 1113 р. Художник І. Їжакевич

Упродовж 12 років свого князювання, незважаючи на поважний вік, Володимир зберігав енергійність, гострий розум і здатність до рішучих дій. Він зміг приборкати міжкнязівські чвари, зміцнити одноосібну владу й відновити єдність Русі. Володимир востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі — Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Суздальську землі. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

У перші роки свого правління Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів Русі. У 1116 р. руські полки під проводом його сина Мстислава здійснили успішний похід місцями зимових стоянок половців на Дону, потіснили їх у глиб степів і захопили велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для кочівників, що 1120 р., коли руські дружини знову рушили в Степ, половців вони вже не знайшли.

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня та сходу. Ними постійно переміщувалися хвилі кочових народів, що рухалися в Європу і навпаки.

Успіхи політики Володимира Мономаха позитивно вплинули на внутрішній розвиток Русі. Пожвавилися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Величними будівлями прикрасилися міста. Під Києвом було споруджено дерев'яний міст через Дніпро.

Ставши великим князем, Володимир Мономах розгорнув активну зовнішньополітичну діяльність. Як і внутрішня діяльність, вона була спрямована на зміцнення його особистої влади.

Прибуття Володимира Мономаха до Києва

Відпочинок великого князя Володимира Мономаха після полювання. Художник В. Васнецов

У 1116 р. Володимир втрутився в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це призвело до конфлікту, і руські полки рушили на Дунай. Суперечку вдалося владнати мирним шляхом. Наступними роками відносини з Візантією покращилися, і в 1122 р. онука Володимира вийшла заміж за імператора Візантії. Володимир підтримував династичні зв'язки і з іншими правителями Європи: Угорщини, Швеції, Польщі, Данії, Норвегії. Такі кроки князя мали засвідчити, що на Русі немає рівних цій родині, тому їй повинна належати одноосібна влада.

4 **Правління Мстислава Великого.** Перед смертю Мономах поділив землі Русі між своїми синами, які стали князями найбільших міст Русі: Новгорода, Смоленська, Переяслава, Турова, Володимира та Ростова. Коли Володимир помер, великокнязівський престол перейшов до його старшого сина **Мстислава** (1125—1132 рр.). Новий великий київський князь швидко підпорядкував своїй владі всіх руських князів. Усі Мономаховичі під його твердою рукою діяли разом і згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. Проте місцеві князі не наважувалися чинити опір Мономаховичам.

Мстислав продовжував політику батька щодо збереження єдності Русі. Успішною була відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи. Як писав літописець, Мстислав «багато поту втер за землю Руську». У 1129 р. він відігнав кочівників аж за Волгу і далі.

Мстислав також воював із литовськими племенами, накладав данину на чудь, підтримував династичні зв'язки зі Швецією, Норвегією, Польщею, Чехією та Візантією.

Про високий міжнародний авторитет князя Мстислава свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані поляками. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського короля Болеслава з вимогою відшкодувати збитки, завдані купцям. Болеслав відразу дав відповідь, що компенсує всі збитки, а в подальшому надаватиме руським купцям на території своїх володінь охорону.

Влада Мстислава справді була загальноруською, за що нащадки називали його Великим. Ні в кого не питаючись, він заповів Київ братові Ярополку. Проте Мстислав припустився однієї фатальної помилки, яка далася взнаки вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу на Русі.

Наступнику Мстислава Ярополку не вдалося зберегти єдність держави. Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і дуже швидко Русь розпалася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

Мстислав Великий

Висновки. Володимир Мономах був одним із видатних правителів часів Русі-України.

- Володимир Мономах став організатором боротьби проти половецької небезпеки, здобув собі славу й авторитет, завдяки чому згодом зміг посісти престол великого князя київського.
- Мстислав виявився останнім правителем єдиної Русі-України.

Княжий знак Мстислава Великого

1111 р.	хрестовий похід проти половців.
1113—1125 рр.	правління Володимира Мономаха в Києві.
1113 р.	прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича».
1125—1132 рр.	правління Мстислава Володимировича Великого.

Запитання і завдання

1. Чому Володимир Всеволодович дістав прізвисько Мономах? **2.** Із чим пов'язаний переяславський період у діяльності Володимира Мономаха? **3.** Коли Володимир Мономах став великим князем київським? **4.** Скільки років Володимир Мономах був київським князем? **5.** Коли завершилося правління Мстислава Великого?

6. Охарактеризуйте життєвий шлях Володимира Мономаха до 1113 р. **7.** Як розвивалася Русь за правління Володимира Мономаха? **8.** Що ви знаєте про правління Мстислава Великого?

9. Розгляньте малюнок на с. 89 підручника. Яку інформацію про повстання киян у 1113 р. можна отримати за ним? **10.** Складіть порівняльну таблицю «Політика князів Володимира Мономаха і Мстислава Великого» у зошиті.

Князь	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Володимир Мономах		
Мстислав Великий		

§ 12. Роздробленість Київської держави. Розвиток Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: якими були причини роздробленості Русі; яким був політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського князівств; чому князі вели запеклу боротьбу за Київ; як відбувалося формування Галицького і Волинського князівств, що таке «політична роздробленість», «удільні князівства», «міжусобиця».

1. Як Володимиру Мономаху і Мстиславу Великому вдалося зміцнити великокнязівську владу? 2. У чому полягає особливість походу руських дружин проти половців 1111 р.? 3. Чому сина Володимира Мономаха Мстислава називали Великим?

1 Причини роздробленості Русі. Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Русі як період політичної роздробленості. Окремі землі прагнули самостійного розвитку. Уже у XII ст. на території Русі з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько-Мінське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське, Чернігово-Сіверське князівства та Новгородська і Псковська землі. Характерною рисою роздробленості був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то на початку XIII ст. їхня кількість становила 50, а в XIV ст. — 250 князівств.

Роздробленість дістала назву феодальної, оскільки її визначальними причинами були утвердження й подальший розвиток землеволодіння, виділення окремих земель і поява значних політичних центрів, їхнє прагнення самостійності та незалежності від головного державного центру — Києва.

Політичну роздробленість Київської держави спричинили декілька чинників.

- По-перше, великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного апарату управління.

На початок XII ст. Русь займала площу майже 800 тис. км^2, що, з одного боку, було свідченням державної могутності, а з іншого — джерелом слабкості. Великий князь у цей час не володів достатньо міцним і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвинутої мережі доріг, швидких видів транспорту чи засобів зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Тому в запровадженні своєї політики великим князям доводилося покладатися на удільних правителів, яких, як правило, обтяжувала така зверхність. Крім того, вони самі прагнули посісти великокнязівський престол.

Виїзд князя з дружиною. Сучасний малюнок

По-друге, етнічна неоднорідність населення.

Не сприяло зміцненню держави і те, що на Русі поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживали понад 20 інших народів: на півночі й північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, турки, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги. Більшість цих народів силою потрапили під владу київських князів або були ворожі їм.

По-третє, зростання великого землеволодіння.

Із розвитком господарства і феодальних відносин зміцнювалося і велике землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, воно посилило владу місцевих князів і бояр, які, у свою чергу, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їхньою купівлею. Наприкінці XI — у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю.

Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен із нових землевласників, стверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Проте опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева верхівка дедалі більше відчуває потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

По-четверте, відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.

Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого до молодшого, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком). Помітне збільшення кількості нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи з власних інтересів, почали енергійно виступати за «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батька до сина). Паралельне існування цих двох принципів і неврегульованість питання престолонаслідування розхитували Київську державу. У центрі міжусобного протистояння, як правило, лишався Київ, який на той час був не тільки символом, а й засобом влади.

По-п'яте, зміна ситуації в торгівлі.

Наприкінці XI ст. половецькі полчища фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару по торгівлі Русі завдали події світового значення: слабіючи, Візантія в 1082 р. за допомогу у війні із Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на Схід, безпосередньо з'єднали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. До того ж у 1204 р. Константинополь, який був ключовим пунктом торговельного шляху «із варягів у греки», став жертвою Четвертого хрестового походу. Унаслідок цих подій Київ залишився осторонь основних торговельних шляхів. Це зумовило певний занепад Києва як центру торгівлі. Починають з'являтися нові центри торгівлі й нові торговельні шляхи.

По-шосте, постійні напади кочівників та втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі.

За свідченням літописців, лише половці здійснили в 1055—1236 рр. 12 великих походів на руські землі, хоча, як вважають дослідники, насправді їх було набагато більше. До того ж половці понад 30 разів брали участь у міжкнязівських усобицях.

Період політичної роздробленості в історії Київської держави є закономірним етапом, що відображає не особливості розвитку руського суспільства, а загальноєвропейські тенденції.

У період політичної роздробленості на території України існували Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (виділилося з Чернігівського), Переяславське, Волинське та Галицьке князівства (останні два в 1199 р. були об'єднані).

Особливістю міжусобної боротьби князів було те, що вона не зводилася до висування територіальних претензій, кордони князівств-земель були, як правило, непорушні. Зміна кордонів відбувалася лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого.

2 **Київське князівство.** Серед земель Південної Русі-України найважливіше місце займало Київське князівство, де розташовувалася столиця Русі. Власне Київське князівство охоплювало територію, що включала колишні землі полян, деревлян, дреговичів і уличів. Князівство належало до найбільш розвинених в економічному відношенні земель Русі, у літописах згадуються 79 його міст. Головне місто — Київ, населення якого тоді складало близько 50 тис. жителів. Міста, як правило, були центрами ремесла і тор-

гівлі. Через Київське князівство проходили Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Основу господарства князівства складало орне землеробство.

Київ залишався релігійним центром Русі, куди прагнули потрапити прочани з усіх куточків держави.

Боротьба за Київ завжди набувала загальнодержавного масштабу. Лише за одне століття (1146—1246 рр.) київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого.

■ Русь за часів роздробленості

Князівська усобиця. Мініатюра з літопису

Розорення Києва князем Андрієм Боголюбським. Мініатюра з літопису

У 40-х рр. XII ст. розгорнулася жорстока боротьба за київський престол між родами Мономаховичів і Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів. У цій боротьбі князі брали собі за союзників половців, поляків, литовців та угорців. Усобиця переважно велася між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким.

У такій княжій колотнечі фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або вбивали небажаних князів, запрошуючи на престол свого князя.

Так, зокрема, сталося з Володимиро-Суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. був отруєний під час бенкету.

Водночас Київ страждав від міжкнязівської боротьби. В історію увійшов страшний погром, заподіяний місту в **1169 р.** об'єднанням князів, очолюваним князем **Андрієм Боголюбським** (син Юрія Долгорукого), який намагався знищити Київ як столицю-суперницю, натомість піднявши роль свого князівства.

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без ліку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні.

? **1.** Із якою метою був здійснений такий погром міста? **2.** Чому з церков було забрано ікони, книги, ризи, дзвони, святині?

Кирилівська церква в Києві. Сучасний вигляд

Михайло Чернігівський перед ставкою Батия. Художник В. Смирнов

Проте місто незабаром відновилося. А повторна спроба Андрія розорити місто в 1174 р. виявилася невдалою. Зрештою київські бояри погодилися на співправління двох князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович (належав до роду Ольговичів) (1177—1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів) (1180—1202 рр.). У цьому дуумвіраті першість мав Святослав. Саме він організував вдалі походи проти половців 1183, 1185, 1187 рр., які змусили їх відійти до пониззя Сіверського Дінця. Після смерті Святослава й Рюрика Київське князівство знову захопив вир міжусобної боротьби.

У **1223 р.** відбулася битва русичів із монголами на річці Калка, яка завершилася цілковитою перемогою монголів. Після цього політична роль Києва занепала.

3 Чернігово-Сіверське князівство. Чернігівське князівство разом із Київським та Переяславським складало державне і територіальне ядро Русі, яке утворилося у IX ст. Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань, посадив там намісником свого сина Святослава. Чернігівське князівство належало до економічно розвинених. Проте в господарському розвитку князівство було неоднорідним. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більша частина князівства була вкрита лісами. Економічних зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Загалом у князівстві налічувалося понад

40 міст. Чернігівська земля поділялася на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверське князівство).

У період свого розквіту в середині XII ст. князівство мало великий вплив на сусідні землі й навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі. Ольговичі були одним із найвпливовіших княжих родів. Певний час вони володіли і Києвом. Саме тоді в Києві було збудовано Кирилівську церкву, яка стала усипальнею чернігівських князів. Проте протягом XII — першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова. Однак усупереч цьому саме в цей час місто швидко зростало і багатіло.

Найвідомішим чернігівським князем був **Михайло Всеволодович** (1224—1234 рр.). Він намагався захопити галицький і київський престоли, вівши боротьбу з Данилом Романовичем, Володимиром Рюриковичем і Ярославом Всеволодовичем. У 1238 р. на короткий час Михайло Всеволодович став київським князем. Однак у 1239 р. під час монгольської навали він втік до Угорщини. Тоді його володіння були захоплені та поділені між князями. У 1246 р. Михайло поїхав до Золотої Орди, сподіваючись отримати ярлик (право на княжіння) на Чернігівське князівство, однак за відмову поклонитися язичницьким ідолам був страчений монголами. Згодом православна церква зарахувала його до лику святих.

4 **«Слово о полку Ігоревім».** Успішна антиполовецька боротьба київського, волинського, галицького, переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем викликала заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, який увесь час ухилявся від спільних походів. Дізнавшись про чергову перемогу Святослава, він звернувся до своїх васалів із закликом здійснити самостійний похід: «Підемо в похід і собі славу здобудемо!» Проте похід 1185 р. мав сумні наслідки. Військо Ігоря загинуло в битві на берегах річки Каяли, а сам він потрапив у полон. Ця трагедія, як пише літописець, відкрила «ворота на Руську землю». Половці стали спустошувати землі Переяславщини, Чернігівщини, Київщини. Лише завдяки значним зусиллям удалося відбити ворога.

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє. Брате!»
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари,—
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

(Переклад М. Рильського)

Бій Ігоря з половцями (1185 р.). Мініатюра з літопису

Після побоїща Ігоря Святославича з половцями. Художник В. Васнецов

Саме цьому невдалому походу Ігоря Святославича і присвячений твір невідомого автора «Слово о полку Ігоревім». «Слово...» написане яскравою поетичною мовою. Незвично виразним і ліричним є «плач Ярославни», пронизаний народною поезією. Улюбленим образом автора є сокіл. У творі автор різко засудив князівські чвари і закликав до єдності.

Історики висувають безліч гіпотез стосовно того, хто написав «Слово о полку Ігоревім». Деякі навіть стверджують, що це підробка. Відомо лише, що наприкінці XVIII ст. рукопис знайшов О. Мусін-Пушкін, а сам твір було надруковано 1800 р.

5 **Переяславське князівство.** Переяславське князівство як один із трьох осередків формування Русі склалося ще під час її розподілу між синами Ярослава Мудрого. На відміну від інших князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а пізніше — від Суздаля і Чернігова. У ньому зазвичай правили князі, які мали посісти київський престол, або ті, хто отримував це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Територія князівства була порівняно невеликою: на заході межа Переяславщини проходила по Дніпру; на півночі — по верхів'ях Удаю, Сули, Хоролу і Псла; на сході й півдні переяславські землі межували зі Степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочівників:

фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Єдиним великим містом князівства була його столиця Переяслав.

Попри небезпечне сусідство зі Степом, господарство князівства було розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, паслися численні череди худоби. Проте згодом часті набіги кочівників зумовили занепад господарства. Князівство стало отримувати продовольчу допомогу від київських князів.

Найвизначнішим із переяславських князів був **Володимир Глібович** — онук Юрія Долгорукого, який правив у 1169—1187 рр. Його головною турботою була боротьба з половецькими ханами Кобяком і Кончаком. Після невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти половців Переяславське князівство опинилося у вкрай важкому становищі. У 1186 р. половці обступили місто. Попри це Володимир зміг розгромити їх під стінами міста, а наступного року разом з іншими князями відігнав половців далеко від Русі. Проте під час походу 1187 р. він захворів і невдовзі помер. Саме в оповіді про смерть Володимира Глібовича літописець вжив стосовно земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Це найдавніша згадка назви «Україна» в писемних джерелах. Другу згадку про Україну той самий літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило (Галицький) «прийняв Верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, Комов, і всю Україну».

■ Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Білібін

■ Пам'ятник Володимиру Глібовичу в Переяславі

6 Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл.

Галичина була розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У X ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені білими хорватами, частково тиверцями та ули-

Ярослав Осмомисл

чами, увійшли до складу Русі. Вони мали вдале розташування й були недосяжними для нападів кочівників зі Степу. Ці землі відрізнялися високою густотою населення та великим рівнем розвитку господарства, а їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині були зосереджені значні родовища солі — важливого товару, яким забезпечувалася вся Русь та сусідні держави.

Ще до входження до складу Русі в Галичині існували зародки державного життя, сформувалася власна владна верхівка, яка стала основою для майбутнього багатого й могутнього боярства.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині склалася власна династія, родоначальником якої став онук Ярослава — тмутараканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько в 1084 р., спираючись на підтримку місцевих бояр, самочинно проголосили себе князями в цих землях і заснували три удільні князівства. У Перемишльському князівстві (землі над Сяном і верхів'ям Дністра) сів старший брат Рюрик, у Теребовлянському (землі Поділля, Буковини і східної частини Українських Карпат) — Василько, а у Звенигородському, що розташовувалося на північ від Теребовлянського, правив Володар. Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину.

Після смерті братів у 1124 р. (Рюрик помер раніше — 1094 р.) між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув Володимир Володаревич на прізвисько **Володимирко** (1124—1152 рр.). У 1141 р. він об'єднав галицькі землі в одне князівство із центром у Галичі. Як мудрий політик, Володимирко знайшов спільну мову з місцевими боярами, заручився підтримкою Юрія Долгорукого і зміг відстояти свою незалежність від Києва у війні 1149—1152 рр. Проте в останньому бою він загинув.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка **Ярослава** (1152—1187 рр.). До Галицького князівства були приєднані землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торговельні шляхи по Дністру та Дунаю і сприяло розвитку міст.

Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, а щоб запобігти їхнім можливим нападам, зблизився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни навіть брали участь в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галицької землі. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав, якого прозвали Осмомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Про Ярослава Осмомисла (зі «Слова о полку Ігоревім»)

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

(Переклад М. Рильського)

Найскладнішою проблемою для князя було постійне протистояння з боярством, яке не хотіло погодитися з втратою свого переважаючого впливу в суспільстві. У цьому питанні Ярослав так і не досяг бажаного успіху.

7 **Волинське князівство.** На північний схід від Галичини була розташована Волинь. Ці землі були густо заселеними й економічно розвинутими. Ще до входження їх до складу Русі тут існував могутній дулібський союз племен.

У складі Русі Волинська земля мала традиційні міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали її своєю вотчиною і не бажали віддавати в спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж волинський престол займали київські ставленики. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князював у Володимирі протягом 1136—1142, 1146—1154 рр.

За об'єднання і зміцнення Волинського князівства боролися його син Мстислав Ізяславич (1154—1170 рр.), а також його наступник **Роман Мстиславич** (1170—1205 рр.), якому довелося відіграти вирішальну роль у подальшій долі Волинського і Галицького князівств та всієї Південно-Західної Русі.

Князь Ізяслав Мстиславич пропонує мир і дружбу дядькові своєму В'ячеславу. Художник К. Лебедєв

Роман Мстиславич приймає послів папи Інокентія ІІІ. Художник М. Нєврєв

Висновки. У другій половині XII — на початку XIII ст. відбувся остаточний розпад Русі на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На південноруських землях постали Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства.

- Із часом Київ втратив роль політичного центру Русі, що призвело до його занепаду.
- У другій половині XII — на початку XIII ст. змінилися регіональні центри, у кожному утвердилася власна княжа династія, але всі походили від Рюрика, тобто були родичами. Це була одна з особливостей роздробленості Русі порівняно з іншими європейськими країнами, що породжувала примарну ідею про майбутню єдність колишньої Русі.
- Роздробленість засвідчувала новий закономірний етап розвитку земель Русі.

1141 р.	об'єднання галицьких земель у єдине князівство Володимиром Володаревичем.
1152—1187 рр.	зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
1169 р.	розорення Києва Андрієм Боголюбським.
1170 р.	початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
1185 р.	невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім».
1187 р.	перша літописна згадка назви «Україна».

Запитання і завдання

1. Якими були причини роздробленості Русі? 2. Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII — першої половини XIII ст. 3. Яка подія відбулася 1169 р.? 4. Які події лягли в основу «Слова о полку Ігоревім»? Якою була головна думка твору? 5. Який княжий рід утвердився в Чернігівському князівстві? 6. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»? 7. Як утворилося Галицьке князівство?

8. Охарактеризуйте причини розробленості Русі. 9. Як відбувався розвиток Київського князівства в період роздробленості? 10. Визначте характерні риси розвитку Чернігівського і Переяславського князівств у цей період. 11. Порівняйте розвиток Галицького і Волинського князівств доби роздробленості. 12. Визначте позитивні і негативні риси періоду роздробленості на Русі.

13. Складіть таблицю «Розвиток руських князівств у часи роздробленості Київської держави» у зошиті.

Назва князівства	Територія розташування	Господарський розвиток	Політичне життя

14. Чи була роздробленість закономірним явищем у розвитку Русі? Якими були її особливості порівняно з країнами Західної Європи? 15. З'ясуйте позитивні й негативні риси роздробленості Русі.

§ 13. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як розвивалася культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Русі збереглися до теперішнього часу; яку роль відіграла Русь в історії середньовічної Європи.

1. Що таке політична роздробленість? 2. Які наймогутніші князівства постали на південних землях Русі? 3. Назвіть найвидатніші архітектурні споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. 4. Що таке літопис, ікона, мозаїка?

Освіта. Розвиток наукових знань. У другій половині XI — першій половині XIII ст. на Русі продовжували існувати і розви-

ватися державні й церковні школи, приватне навчання. Літописець стверджував, що «той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами».

У державних школах навчали дітей найближчого оточення князя з метою виховання грамотних державних діячів. Церковні школи готували паламарів і священиків.

Провідним освітнім центром Русі був Софійський собор, при якому продовжувала діяти школа, заснована Ярославом Мудрим. У 1068 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат, у той час як у Західній Європі жінки взагалі не здобували освіти. За свідченням літописів, розвивалося і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобув освіту в невеликому містечку Курськ, навчаючись у «єдиного вчителя».

Існуючі історичні джерела засвідчують поширення освіти серед населення Русі. Підтвердженням цього є **берестяні грамоти**, знайдені переважно в північних містах Русі (у Новгороді — понад тисяча), графіті на стінах культових споруд (найбільш цінні — на стінах Софійського собору), написи на ремісничих виробах, предмети для письма. На території України берестяні грамоти знайдені у селі Звенигород Львівської області. По іншим містам знайдено багато знарядь для письма: писала і воскові дощечки.

Берестяні грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою спеціальних писал — загострених металевих паличок.

Продовженню і поглибленню освіти сприяли бібліотеки, яких на Русі було багато (у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі тощо). За підрахунками вчених, книжковий фонд Русі складав щонайменше 130—140 тис. томів. Бібліотеки існували при соборах, монастирях, княжих палатах. Проте найперша і найбільш значна бібліотека розташовувалася в Софії Київській. Чимало було і приватних книгозбірень.

Для поширення книг у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимирі-Волинському, Переяславі, Ростові та інших містах діяли центри з переписування книг (скрипторії).

Повсюдна потреба в книгах сприяла виникненню на Русі своєрідної галузі ремесла. Крім книгописців і палітурників були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

У давньоруських школах і бібліотеках виховалося багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцис-

Переписувач

Берестяна грамота

тів. Імена деяких дивом збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополити Іларіон і Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, Данило Заточник та ін.

Хоча на Русі, як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку достовірних і точних наукових знань. Як правило, вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети спеціалістами з певних ремісничих спеціальностей.

Знання бралися і з книг. Як правило, це були перекладні книги античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей знань: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Поєднання реальних і вигаданих подій було особливістю тогочасних наукових знань.

У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть була зроблена хірургічна операція з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

2 **Усна народна творчість.** У народній творчості періоду другої половини XI — першої половини XIII ст. прослідковуються ті самі тенденції, що і в попередні роки. Продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, билини, різноманітні пісні, колядки й щедрівки, казки, прислів'я і приповідки. З усієї сукупності народних творів, що збереглася до нашого часу, доволі складно виокремити зразки, які належать

■ Ілля Муромець та Соловей Розбійник. Художник І. Білібін

■ Князь Рус прилетів навесні. Художник В. Іванов

саме до цього періоду, оскільки на твори попереднього періоду нашаровуються більш пізні сюжети. Наприклад, на язичницькі за змістом колядки, щедрівки, казки накладаються християнські мотиви.

Серед народної творчості, притаманної саме цьому періоду, слід визначити **дружинний епос**, у якому оспівувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Билини доповнюються новими сюжетами про боротьбу з половцями. Під Володимиром Красне Сонечко вже розуміється Володимир Мономах. Чимало казок присвячується боротьбі героїв (Котигорошка, Вернигори, Вирвидуба, Кирила Кожум'яки, Іллі Муромця тощо) зі злими силами.

До цієї доби належать казки, де згадується Змій Горинич. Літописець неодноразово називає половецького хана Тугоркана «змієвичем», а розповідаючи про перемогу 1103 р. над половцями, говорить, що Володимир Мономах «розтрощив голови зміям». Таким чином, вчені вважають Змія Горинича узагальненим образом половців.

Книжні пам'ятки. Літописання. Як вам уже відомо, книжна культура Русі формувалася за візантійськими та болгарськими зразками. Розквіт власної літератури припадає на період другої половини XI — першої половини XIII ст.

До нашого часу збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби.

Найдавнішою книгою Русі, що збереглася, є **Остромирове Євангеліє**, створене в 1056—1057 рр. у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Ця пам'ятка має величезне мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню.

Своєрідною енциклопедією різних знань цієї доби були **«Ізборники»** — збірники різних за тематикою творів переважно візантійських учених, які розтлумачують деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчають та дають настанови. В «Ізборнику» 1076 р. значне місце приділено правилам, якими людина має керуватися в житті. Уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який автор закликає розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов та всепрощення. «Ізборник» 1073 р. має і велике мистецьке значення.

Перлиною давньоруської художньої літератури є «Слово о полку Ігоревім». Головна думка твору — єдність князів у боротьбі із зовнішньою небезпекою Русі.

Змістовний історичний матеріал міститься в складеному на початку XIII ст. «Києво-Печерському патерику» — збірнику розповідей про життя святих. Зокрема, у ньому є цікава інформація про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, живописця Алімпія і взагалі життя Києва тієї доби.

Найоригінальнішою формою давньоруської літератури були літописи. Традиції літописання склалися в Києві, але згодом поширилися на всі регіони Русі. Літописи Русі становлять одне з найпомітніших історико-літературних явищ Середньовіччя. На відміну від європейських хронік, вони створювалися рідною мовою, що робило їх популярними. Їх читали й переписували

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового Євангелія

«Ізборник Святослава». Сторінка із заставкою та ініціалом. XI ст.

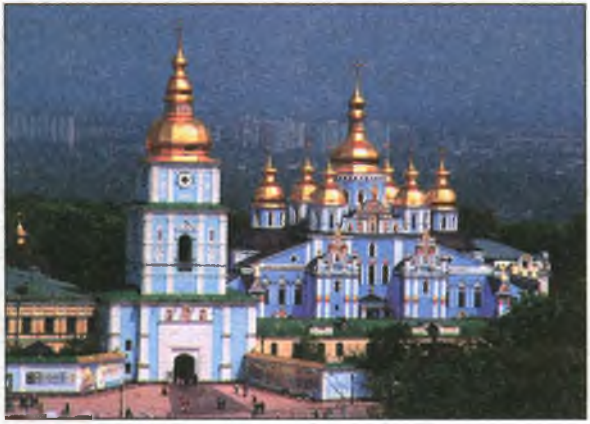

Михайлівський Золотоверхий собор. Сучасний вигляд

Успенський собор Києво-Печерської лаври. Сучасний вигляд

впродовж кількох століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу. Авторами літописів були ченці, священики, ігумени придворних монастирів, наближені князя і самі князі. Практично всі літописи у своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою «Повість минулих літ» (кінець XI — початок XII ст.). Ймовірною датою завершення написання «Повісті...» вважається 1113 р. Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження літопису на ряд хронік, головним змістом яких стали місцеві події.

Своє головне завдання літописець визначив у назві: розповісти наступним поколінням, «звідки пішла Земля Руська, хто почав у Києві першим князювати і як виникла держава Русь».

Літописець сумлінно описав героїчну боротьбу наших предків із ворогами, їхню нелегку історію і важке життя. Літопис має й художню цінність як літературний твір, написаний досконалим стилем і сповнений патріотичного пафосу.

Безпосереднім продовженням «Повісті...» є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеєм у Видубицькому монастирі, він становить сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. У Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира-Волинського і Галича.

Твором мемуарного жанру є «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

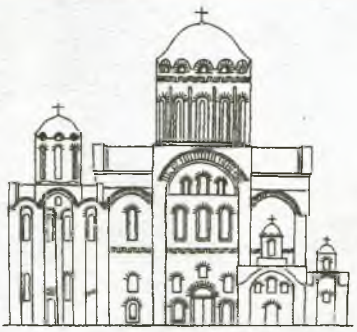

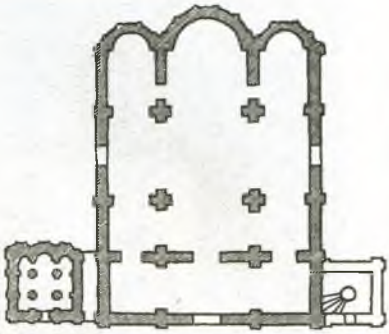

■ Успенський собор Києво-Печерської лаври (реконструкція і план)

4 **Архітектура.** За часів Ярославичів і Володимира Мономаха на Русі продовжує розвиватися архітектура. Як і раніше, архітектурний вигляд міст і сіл визначався насамперед дерев'яними будівлями, які були багато декоровані. Із дерева будували укріплення міст і зводили храми. У літописі йдеться про те, що на початку XII ст. у Києві існувало щонайменше 600 дерев'яних храмів. Проте головні храми будували із цегли та каменю.

Від другої половини XI ст. спостерігається справжнє піднесення монументального будівництва. Так, у другій половині XI — на початку XII ст. у Києві були споруджені собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Печерського та Кловського монастирів. Упроваджується новий тип монастирського храму: шестистовпна будівля з одним куполом.

Новий тип храму започаткував Успенський собор Києво-Печерської лаври (1078 р.). Згодом за його зразком Володимир Мономах збудував храм у Ростові. У 1108 р. за типом Успенського був зведений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

У результаті прийняття християнства Київська держава приєдналася до східноєвропейської християнської цивілізації. Церква стала відігравати провідну роль у розвитку культури й духовного життя Русі, осередками яких були монастирі. У них працювали тогочасні вчені, митці, письменники, діяли лікарні, іконописні майстерні та інші заклади. Значне місце посідала Києво-Печерська лавра (лаврами називали східнохристиянські монастирі), заснована 1051 р. поблизу князівської резиденції Берестове на околиці Києва.

Починаючи з 30-х рр. XII ст. архітектура Русі набуває нових рис. Це було пов'язано з посиленням політичної ролі удільних князівств та розбудовою їхніх столиць. Значно збільшується

Церква Богородиці Пирогощої в Києві. Сучасний вигляд

Борисоглібський храм у Чернігові. Сучасний вигляд

П'ятницька церква в Чернігові. Сучасний вигляд

кількість споруд, але зменшуються їхні розміри. Також спрощуються й архітектурні форми. Шестистовпні будівлі поволі витісняються чотиристовпними. Змінюється техніка кладки стін. Формуються київська, чернігівська, переяславська архітектурні школи, але їх об'єднує єдиний стильовий напрямок. Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогощої (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) і Василівська (1183 р.) церкви в Києві, Юр'ївська (1144 р.) в Каневі, Борисоглібський (1128 р.) і Успенський (40-ві рр. XII ст.) храми в Чернігові.

У той самий час формується і власна галицька архітектурна школа, яка багато запозичує із західноєвропейської архітектури: колони, заглибини в стінах, вітражі тощо.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. зовнішні форми монументальних споруд знову ускладнюються, поширеними стають більш високі конструкції. Новий архітектурний стиль найяскравіше проявився у вигляді П'ятницької церкви в Чернігові.

■ Житіє святих Кирила та Афанасія Александрійських. Фреска з Кирилівської церкви в Києві. XII ст.

■ Ангел, що загортає небо в сувій. Страшний Суд. Фреска з Кирилівської церкви в Києві. XII ст.

5 **Мистецтво.** З архітектурою церков тісно пов'язаний **монументальний живопис**, представлений мозаїками і фресками.

Мозаїками були прикрашені храми Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенський собор Києво-Печерської лаври. Мозаїка цих храмів за композиційною схемою нагадувала Софійський собор, але зруйнування храмів у XX ст. знищило ці витвори давнього мистецтва. Проте дещо вдалося врятувати. У Михайлівському храмі збереглися композиція «Євхаристія», зображення Дмитрія Солунського, Стефана і Фадея. Порівняно із Софійським собором мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору насичені більш яскравими кольорами, мають чіткіші лінії, більшу динаміку, а їхні персонажі наділені індивідуальними рисами.

Із початку XII ст. храми прикрашають переважно фресками, мозаїки вже не використовуються. Проте за своїм стилем виконання фрески нагадують мозаїки. Вони, як правило, прикрашали всі стіни храмів. У фресковому живописі теж прослідковуються зміни: зображення ство-

■ Пророк Самуїл. Фрагмент розпису XII ст. Фреска з Михайлівського Золотоверхого монастиря

Устюзьке Благовіщення. Ікона. 20—30-ті рр. XII ст.

Іконописець Аліпій. Художник В. Васнецов

рюються тонкими лініями, постаті стають динамічнішими, фарби — яскравішими. Найбільш цікавими є фрески Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові.

Визначним здобутком мистецтва Русі є **іконопис**. Ікони були першими творами станкового живопису. Проте ікона — це не просто картина. Це предмет релігійного культу, перед яким віруюча людина молиться Ісусу Христу, Богоматері, святим. На іконах зображений, як правило, один образ.

Композиція ікони «Благовіщення» (XII ст.) побудована на зіставленні двох фігур — архангела Гавриїла і Діви Марії. Марія, схиливши голову в бік Гавриїла, ніби уважно дослухається до його слів. Права рука архангела простягнута до Марії, а пильний погляд його великих очей прикутий до її обличчя. Цей взаємоспрямований рух зосереджує увагу на композиційному й водночас змістовому центрі ікони — руці архангела, тонкі пальці якого немовби застигли в благословляючому жесті. Бездоганні пропорції постатей окреслені легкими плавними лініями. Найбільш майстерно на іконі зображений архангел як образ неземної краси. Його золоте волосся підкреслює вишукану вродливість обличчя. Ретельно промальовані крила наче створюють орнамент навколо його тіла, що вбране у світлий одяг. Архангел зображений фарбами, які свідчать про його неземне походження: ми знаходимо відтінки жовтого, брунатного, червоного, зеленого кольорів. Діва Марія написана в синіх і пурпурових фарбах, які говорять про її земне походження. Їх об'єднує золоте тло, яке підкреслює божественний зміст зображеного.

Ікон часів Русі збереглося дуже мало. Кожна з них є високодуховним витвором мистецтва всесвітнього значення.

Українські вчені довели, що всі ікони цього періоду написані в Києві. Стиль виконання київських ікон нагадує мозаїку та фрески. Усі

вони мають великий розмір, що поєднує їх із монументальним мистецтвом (фресками, мозаїками).

Видатним живописцем Русі був **Аліпій (Алімпій, Олімпій) Печерський** (бл. 1050—1114). Живопису він навчався у візантійських майстрів, які розписували храми Києва. Аліпій брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерської лаври. Згодом він став ченцем і прославився написанням ікон, деякі з яких вважаються чудодійними. За переказами, саме Аліпій виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

На Русі розвивалася **книжкова мініатюра.** Вона була невід'ємною складовою мистецтва рукописної книги. Якщо говорити сучасною мовою, мініатюра — це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють й особливо витончену манеру його виконання.

Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас із часів Русі, включені до Остромирового Євангелія. Тут на окремих аркушах вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки. Художнику, який дотримувався всіх тогочасних канонів, вдалося створити яскраві психологічні образи, що свідчить про його неабияку майстерність. Усі лінії виконані золотом, а тло заповнене яскравими барвами. Це нагадує перегородчасту емаль ювелірів Русі. Мініатюри облямовують орнаменти, подібні до тих, які можна побачити в Софійському соборі Києва.

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також «Ізборник» 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображений князь Святослав із родиною — перший груповий портрет реальних людей у давньоруському мистецтві, на правому — Спас на престолі. На третьому аркуші зображено орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри.

Особливу увагу привертають мініатюри Радзивіллівського літопису початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр, що ілюструють події часів Русі. Малюнки

Остромирове Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом. XI ст.

Золота діадема зі сценою вознесіння Александра Македонського. XII ст.

виконані в довільній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку. У них відображені події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід русичів на Царгород (Константинополь), будівництво Софійського собору, повстання киян у 1068 і 1147 рр., битви з кочівниками, князівські усобиці тощо.

У XIII ст. з'являється **в'язь** — особливе декоративне письмо, яке використовувалося в рукописах, на фресках, іконах, могильних плитах тощо.

Також було поширеним і різьблення на камені. Ним прикрашали храми переважно ззовні. Збереглося декілька різьблених шиферних плит Спаського собору Чернігова, Михайлівського Золотоверхого собору і Печерського монастиря. На них вирізьблено орнаменти, зображення «святих воїнів», античні та біблійні сюжети. Визначним досягненням давньоруських різьбярів є невеличкі кам'яні ікони. Найчастіше на них були зображені перші руські святі Борис і Гліб, а також Дмитрій Солунський, Богородиця, Спас, Святий Миколай тощо.

Високого рівня розвитку на Русі досягло прикладне мистецтво. Його особливістю було те, що на виробах співіснували елементи язичницької і християнської символіки. Прикладне мистецтво представлене ювелірними виробами, декоруванням предметів побуту, посуду, зброї, різьбленням по кістці.

В XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів перегородчастої емалі, зерні та черні.

Шедевром ювелірів є золота діадема, знайдена в селі Сахнівка на Черкащині в 1900 р. Діадема була частиною парадного вбрання княгині. Вона складалася з дев'яти золотих пластин. На центральній пластині білою, синьою, зеленою, червоною та жовтою емаллю зображено людину з короною на голові й двох міфічних істот — грифонів. За легендою, це Александр Македонський, що піднімається на небо колісницею, запряженою грифонами.

Технологія зерні передбачала напаювання на виріб невеликих золотих кульок, що утворювали відповідний орнамент.

Кращими виробами, виготовленими в техніці черні у XII—XIII ст., є широкі пластинчасті браслети-наручі зі срібла. На їхніх стулках, поділених на кілька частин, зображалися фантастичні звірі й птахи, квіти, рослинні плетіння, сюжетні композиції з язичницькою символікою тощо. На кожній частині в рамці можна побачити двох птахів-собак (симарглів), птаха, гусляра в головному уборі й довгій вишитій сорочці, жінку, що танцює, і чоловіка з мечем і щитом. Сюжетні зображення на браслетах-наручах нагадують сцени на баштах Софії Київської.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі було різьблення по дереву та кістці. Ним прикрашали дерев'яні оселі, речі домашнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була плоска, орнамент — геометричний, інколи рослинно-геометричний.

Різьбленням по кістці давньоруські майстри здобули собі міжнародне визнання. Їхні вироби були відомі у всіх країнах Європи. Особливу популярність мали різьблені скриньки, образи, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахи та шашки.

6 **Київська держава (Русь-Україна) в історії Європи.** Русь залишила яскравий слід у світовій історії IX—XIII ст. Її внесок до політичного, економічного, суспільного й культурного життя Середньовіччя був надзвичайно великим. Русь поступово перейшла від воєнних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Держава відігравала значну роль у міждержавних відносинах у Східній Європі тієї доби.

Київські князі укладали угоди з Візантією й Священною Римською імперією, Польщею й Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, династичними шлюбами, що було нормою міжнародних відносин Середньовіччя. Руські князі підтримували династичні зв'язки з Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорщиною, Норвегією, Візантією.

Великий міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними були землеробство і скотарство, ремесла і промисли. Важливе місце посідали міжнародні торговельні зв'язки Русі. Через неї проходив важливий торговельний шлях «із варягів у греки». Руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Київ залишався центром міжнародної торгівлі. Іноземні купці торгували в руських містах.

На думку дослідників, за рівнем розвитку міст і торгівлі в X—XI ст. Русь навіть випереджала країни Західної Європи. Доцільно звернути увагу на віротерпимість, яка панувала на Русі. Зокрема, у багатьох руських містах були колонії євреїв, німців, поляків, вірмен, варягів та інших народів.

Руські люди створили багату духовну й матеріальну культуру. Своєрідна і неповторна, вона увібрала в себе кращі досягнення Заходу й Сходу і водночас відчутно впливала на культурний розвиток країн світу. Далеко за межами своєї батьківщини були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі. Виготовлені руськими майстрами вироби вражали сучасників своєю витонченістю і красою.

Висновки. Хоча із доби Русі до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі зразки дозволяють зробити висновок про високий рівень розвитку культури того часу.

- Під впливом християнства на Русі з'явилися нові види мистецтва: зведення мурованих християнських храмів, монументальний живопис — фрески і мозаїки, станковий живопис у вигляді ікон, книжкова мініатюра.
- Література Русі подарувала твори світового значення («Слово о полку Ігоревім» та ін.).
- В XI—XIII ст. досягли розквіту техніки руських ювелірних майстрів — перегородчаста емаль, зернь та чернь.

1056—1057 рр.	створення Остромирового Євангелія.
1068 р.	дочка князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.
1078 р.	будівництво Успенського собору Києво-Печерської лаври.
1108 р.	будівництво Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.
1113 р.	імовірна дата завершення написання «Повісті минулих літ».

Запитання і завдання

1. Де на Русі можна було здобути освіту? **2.** Хто і коли заснував на Русі першу школу для дівчат? **3.** Назвіть основні книжкові пам'ятки Русі другої половини XI — початку XIII ст. **4.** Яку назву має основний літописний звід Русі, що став основою для всіх наступних? **5.** Назвіть визначні пам'ятки архітектури Русі другої половини XI — початку XIII ст., які збереглися до нашого часу. **6.** Які техніки використовували ювелірні майстри Русі?

7. Про що свідчать знахідки берестяних грамот, побутових речей із написами? **8.** Яку пам'ятку архітектури можна вважати символом цього періоду в історії Русі? **9.** Опишіть одну з пам'яток культури Русі другої половини XI — початку XIII ст. **10.** Складіть план відповіді за темою «Мистецтво Київської держави (Русі-України) другої половини XI — початку XIII ст.». **11.** Визначте основні риси культури Русі другої половини XI — початку XIII ст. **12.** Визначте, що нового з'явилося в культурі Русі порівняно з попереднім періодом.

★ **13.** Чим були зумовлені зміни в храмовому будівництві в другій половині XI — першій половині XIII ст.? **14.** Що об'єднує різні жанри мистецтва Київської держави (Русі-України)? Які їх спільні риси?

Практичне заняття «"Повчання дітям" Володимира Мономаха — кодекс настанов князівської родини»

Мета: ознайомитися з видатним літературним твором Київської держави, дати йому оцінку як історичному джерелу.

Завдання для підготовки до практичного заняття: за додатковою літературою або ресурсами Інтернету дізнайтеся про історію створення «Повчання дітям».

Хід заняття

1. Ознайомтеся з представленим матеріалом.

1) Прочитайте текст.

Володимир Мономах залишив про себе пам'ять не лише як талановитий полководець і далекоглядний державний діяч, але і як видатний письменник свого часу. Його перу належить високохудожній літературно-публіцистичний твір «Повчання».

Під однією назвою в «Повчанні» об'єднані чотири окремі літературні твори: «Повчання дітям» Мономаха, його життєпис, лист до князя Олега Святославича (Гориславича) та молитва. Проте авторство останнього, як нещодавно з'ясували історики, не належить Мономахові. Найцікавішим у зібранні є «Повчання дітям». У цьому творі старий князь пригадує минулі роки, описує військові походи та не приховує при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Твір написаний у дещо скорботному тоні. Це, імовірно, пояснюється тим, що Мономах відчував недосяжність того морального й політичного ідеалу, якого прагнув. Тогочасні реалії

примушували князя брати участь у міжкнязівських усобицях, поступатися своїми принципами. Однак Мономах намагався застерегти нащадків від повторення його помилок.

Розуміючи, що синам доведеться управляти князівствами, він намагався дати їм цінні поради. Насамперед князь закликав дотримуватися християнських чеснот. Він хотів бачити своїх дітей добрими, співчутливими до людського горя, привітними, людяними. Закликав проявляти милосердя й особливо цінувати людське життя.

Мономах навчав синів піклуватися про рідну землю та підданих, не завдавати їм прикрощів. Як мудра людина Володимир Мономах прагнув переконати синів у тому, як важливо навчатися: «А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчайтеся... Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не навчиться».

2) Прочитайте уривок із джерела.

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

...А се — мізерного слабого ума мойого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то хоч половину... Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте й подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо хто і буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...Паче всього — гордості не майте в серці і в умі.

...Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

...Бережіться брехні, і пияцтва, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

...недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

? **1.** Із якою метою написано цей твір? **2.** Чого навчав своїх дітей Володимир Мономах? **3.** Чому саме такими хотів бачити синів Володимир? **4.** Які думки князя є актуальними й зараз?

2. Сформулюйте висновки відповідно до мети роботи, відповівши на запитання.

1) Яка тема була провідною у творі «Повчання дітям» Володимира Мономаха?

2) Що хотів донести князь своїм нащадкам?

3) Яку історичну інформацію можна почерпнути з твору?

Узагальнення за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»

1. Поясніть значення понять і термінів: князівський з'їзд, вотчина, віче, політична роздробленість, феодальна роздробленість, удільне князівство, міжусобні війни, династія, престолонаслідування, літопис, монументальний живопис.
2. З'ясуйте роль князівських з'їздів в історії Русі за типовим планом.
3. Складіть історичний портрет князя Володимира Мономаха.
4. Чи спричинила поява самостійних князівств припинення існування Русі? Свою думку обґрунтуйте.
5. Виконайте завдання за історичною картою.
   1) Покажіть, із якими державами межувала Русь у другій половині XI — на початку XIII ст.
   2) Покажіть на карті князівства, що постали на території Русі на початку XIII ст.
   3) Визначте головні політичні та культурні центри Русі в період роздробленості.
   4) З'ясуйте, чи відбувалися територіальні зміни Русі в другій половині XI — на початку XIII ст.
   5) Покажіть князівства, що зазнавали спустошливих нападів половців.
   6) Покажіть місця, де відбувалися князівські з'їзди.
6. Чому в період роздробленості велася така гостра боротьба окремих князів за київський престол?
7. Якою є роль половців в історії Русі? Чи можна говорити лише про їхній негативний вплив?
8. Як можна оцінити період правління Ярославичів в історії Русі?
9. Порівняйте Русь за часів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Питання для порівняння визначте самостійно.
10. Порівняйте події, які відбулися після смерті Ярослава Мудрого на Русі, із тими, що сталися у Франкській імперії після смерті Карла Великого. Назвіть причини занепаду цих держав. Визначте спільне і відмінне в їхньому розвитку.

Тематичне оцінювання за розділом «Київська держава (Русь-Україна) у другій половині XI — першій половині XIII ст.»

1. Київський князь Володимир Всеволодович відомий як
   А Великий
   Б Мудрий
   В Мономах
   Г Окаянний

2. Які сини Ярослава Мудрого після його смерті утворили тріумвірат?
   А В'ячеслав, Володимир, Олег
   Б Святополк, Ярослав, Мстислав
   В Ізяслав, Всеволод, Святослав
   Г Роман, Данило, Василько

3. У якому році відбувся Любецький з'їзд князів?
   А 1068 р.
   Б 1072 р.
   В 1086 р.
   Г 1097 р.

4. Яке місто впродовж XII — першої половини XIII ст. перебувало в центрі боротьби князів, що прагнули встановити свою зверхність на Русі?
   А Київ
   Б Галич
   В Володимир
   Г Переяслав

5. Який із князів став великим київським князем за запрошенням народного віча?
   А Володимир Великий
   Б Ярослав Мудрий
   В Володимир Мономах
   Г Мстислав Великий

6. Політична роздробленість Київської держави у XII — першій половині XIII ст. зумовлювала
   А зростання могутності окремих удільних князівств
   Б піднесення Києва як господарського центру
   В падіння ролі вотчинного землеволодіння
   Г занепад міського життя і торгівлі

7. Діяльність князя Ярослава Осмомисла сприяла піднесенню
   А Волинського князівства
   Б Київського князівства
   В Переяславського князівства
   Г Галицького князівства

8. Що із зазначеного було однією з причин роздробленості Київської держави?

А зростання впливу на політику князів народного віча
Б розвиток і зростання вотчинного землеволодіння
В монгольська навала і встановлення золотоординського панування
Г запровадження християнства як державної релігії

9. У якому з уривків наведене одне з рішень Любецького з'їзду князів?

А «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде»
Б «Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить вотчину свою»
В «Хто вб'є князівську людину... а община вбивцю не шукає, то виру за нього 80 гривень платити тій общині»
Г «...хто хоче віри йняти волхва — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього»

10. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«Прийшли іноплемінники на Руську землю. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на річку Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і були переможені».

Із ким зійшлися в битві руські князі?

А із хозарами
Б із печенігами
В із монголами
Г із половцями

11. Установіть відповідність між подіями та іменами князів.

1 Ініціював Любецький з'їзд князів	А Володимир Мономах
2 Утворив Галицько-Волинську державу	Б Ярослав Осмомисл
3 Визнав зверхність Золотої Орди	В Роман Мстиславич
4 Заснував Галицьку православну митрополію	Г Данило Романович
	Д Юрій І Львович

12. Установіть послідовність подій.

А Перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах
Б Утворення Галицького князівства
В Любецький з'їзд князів
Г Розграбування Києва князем Андрієм Боголюбським

§ 14. Утворення Галицько-Волинської держави

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як і чому Галицьке і Волинське князівства об'єдналися в єдину державу; якою є роль Романа Мстиславича в історії України; чому синам Романа Мстиславича довелося вести тривалу і запеклу боротьбу за батьківську спадщину.

1. Що таке політична роздробленість? 2. Коли постали Галицьке і Волинське князівства? Які відмінності були між ними?

Об'єднання Волинського і Галицького князівств. У середині XII ст. в Галицькому князівстві знову розгорілася боротьба між боярами і князем. Боярству, що збагатилося і зміцніло в попередні роки, здавалася обтяжливою сильна влада князя, тому вони намагалися в будь-який спосіб її ослабити. Ця боротьба призвела до послаблення галицької династії Ростиславичів. За її останнього представника **Володимира** (1187—1198 рр.), сина Ярослава Осмомисла, конфлікт із боярами набув ще більшого розмаху. Володимир посів престол завдяки боярам, що порушили свою присягу визнати князем Олега Ярославича. Проте Володимир не виправдав їхніх очікувань. Він, як зазначає літопис, «думи не любив з мужами своїми», тобто не радився з ними у своїх справах.

Бояри організували проти нього повстання і змусили князя шукати порятунку в Угорщині. Однак угорський король ув'язнив Володимира і, захопивши Галич, посадив там княжити свого сина. Проте влада іноземців не влаштувала галичан, і вони підняли проти них повстання, запрошуючи на галицький трон то волинського князя Романа Мстиславича, то сина галицького князя Івана Берладника Ростислава. Тим часом Володимир зміг утекти з полону до імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси, який допоміг відновити його владу в Галичі в обмін на 2000 гривень сріблом щороку. Подальше правління Володимира мало чим відрізнялося від попереднього, проте йому вже довелося налагодити відносини з боярами.

Зі смертю Володимира припинилася династія галицьких князів: його сини були в заручниках в угорського короля, до того ж їхня мати не належала до княжого роду.

Скориставшись смертю Володимира, у **1199 р.** до Галича вступило військо волинського князя **Романа Мстиславича** (1170—1205), який був одним із претендентів на галицький престол.

Роман Мстиславич

Захопивши Галич, Роман приєднав нові володіння до своїх волинських. Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину Галицько-Волинську державу. Ця подія мала велику історичну вагу, оскільки новоутворене князівство стало претендувати на центр об'єднання земель Південно-Західної Русі, тобто українських земель.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинського князівства сприяло вдале географічне положення. Воно розташовувалося на перехресті важливих торговельних шляхів і було важкодоступним для набігів кочівників.

Віддаленість від Києва послаблювала його залежність від центральної влади. До того ж, ставши єдиним князівством, Галичина і Волинь змогли об'єднати свої сили у боротьбі із сусідніми Польщею та Угорщиною, а пізніше — з монгольською навалою і наступом хрестоносців.

На піднесення Галицько-Волинського князівства також впливала енергійна політика князів Романа Мстиславича і Данила Романовича (Галицького), а наявність багатих родовищ солі, родючих земель, розвинутого ремесла сприяло розвитку торгівлі та економічному зростанню цих земель.

2 **Галицько-Волинське князівство за Романа Мстиславича.** Нове князівство завдяки діяльності Романа Мстиславича майже відразу набуло авторитету як серед руських князів, так і серед сусідніх держав. Роман Мстиславич був сміливою, твердою і рішучою людиною. Ще з юнацьких років він поринув у вир політичної боротьби. У 1168 р., ставши новгородським князем, Роман разом із батьком, волинським князем Мстиславом, зміг стримати зазіхання на свої землі володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Після смерті батька в 1173 р. Роман Мстиславич посів волинський престол і відстояв своє право на нього.

Захопивши Галич, Роман переніс туди свою резиденцію. Для утвердження своєї влади він жорстоко розправлявся з тими, хто був невдоволений його діями. Унаслідок цього було страчено багато бояр, а деякі були змушені рятуватися втечею. Виправдовуючи свої дії,

Загибель князя Романа Мстиславича в битви під Завихостом. Сучасний малюнок

Роман говорив: «Не почавивши бджіл, меду не наїсися». Після такої кривавої розправи решта боярства не наважилася виступити проти нього. Свідченням зміцнення його влади було те, що літописець називає Романа «самодержцем усієї Русі».

Романові Мстиславичу приписують розробку проекту «доброго порядку» на Русі. Він пропонував покласти край міжусобицям, які ослаблюють державу і роблять її легкою здобиччю для половців. Головною умовою «доброго порядку» було те, що в разі смерті великого князя його наступника мали обирати шість наймогутніших князів: галицький, суздальський, чернігівський, смоленський, полоцький і рязанський. Князі також мали взяти на себе зобов'язання не чинити напади один на одного, а в разі порушення цієї умови стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не ділити між усіма. Для обговорення цих питань пропонувалося скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися, а володимиро-суздальський князь Всеволод заявив, що не бажає порушувати давні звичаї.

Для зміцнення своєї держави Роман Мстиславич розширював її кордони, організовуючи походи на литовців, половців, поляків. Його послів і купців приймали в Константинополі, Німеччині, Польщі, Угорщині. У володіннях Романа Мстиславича шукав притулку візантійський імператор Олексій III Ангел, якого в 1204 р. хрестоносці вигнали з Константинополя. Важливим у політиці князя було приєднання до своїх володінь у 1202 р. Києва. Кияни охоче перейшли під його владу, відкривши перед князем браму міста.

Дізнавшись про те, що київський князь Рюрик спільно з чернігівським князем готують похід на Галич, Роман Мстиславич вирішив випередити їх. Швидко організувавши похід на Київ, він несподівано для противника опинився під стінами міста. На вічі кияни визнали його своїм князем. Роман залишив у Києві свого підлеглого князя Інгвара Ярославича. Коли ж Рюрик з Ольговичами вигнали його з міста, Роман узимку 1203—1204 рр. знову захопив Київ.

Після приєднання Києва під владою Романа Мстиславича опинилися Галицьке, Волинське, Київське і Переяславське князівства. За охопленням території його володіння були більшими за розміри Священної Римської імперії. Здобувши Київ, Роман до свого титулу додав ще й «великий князь».

Активна зовнішня політика князя зумовила його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфів) та імператорів (гібелінів), у якій він став прибічником останніх. Прямуючи до Німеччини, він несподівано зіткнувся із загоном краківського князя. Бій відбувся в липні **1205 р.** під **Завихостом**. Про цю подію французька хроніка повідомляє: «Король Русі на ім'я Роман, вийшовши за межі своїх кордонів і бажаючи пройти через Польщу до Саксонії... за волею Божою вбитий двома братами, князями польськими, Лешком і Конрадом, на річці Вісла».

Раптова смерть князя перешкодила здійсненню його планів. Без могутньої влади правителя об'єднані ним українські землі не могли перетворитися на єдине утворення зі стійкими економічними й політичними зв'язками, і після смерті Романа Мстиславича створене ним об'єднання земель розпалося. Деякі дослідники називають Галицько-Волинське князівство першою дійсно українською державою.

З **Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинського князівства.** Після смерті Романа Мстиславича, як повідомляє літописець, «велика смута (чвари) постала в землі руській». За спадщину великого князя в боротьбу вступили руські князі з інших земель, Угорщина та Польща. Однак головною руйнівною силою єдиного князівства було галицьке боярство, яке прагнуло не допустити посилення княжої влади.

Скориставшись малолітством князів Данила і Василька Романовичів, галицькі бояри запросили на княжий престол онуків Ярослава Осмомисла по материній лінії — Романа, Святослава і Володимира. Ігоревичі вимагали реальної влади. Однак це суперечило прагненням бояр. У той час угорський король разом із військом вирушив

Боярин Володислав Кормильчич

на Галич і з допомогою боярства захопив його. Ігоревичі були взяті в полон, а населення потонуло в насильстві. Свавілля угорських військ викликало обурення жителів, і вони підняли повстання. У результаті на престол повернулися Ігоревичі, яким вдалося втекти з полону.

Вони жорстоко розправилися з галицькими боярами. Як оповідає літопис, «Ігоревичі зібралися на раду в справі галицьких бояр і вирішили перебити їх — і при нагоді таки перебили... було вбито їх числом 500*, а інші розбіглися хто куди».

Однак це не допомогло. Уцілілі бояри, серед яких найвпливовішим був **Володислав Кормильчич**, звернулися до угорського короля з проханням відпустити з ними законного князя Данила, який із братом і матір'ю переховувався в Угорщині, і надати допомогу проти Ігоревичів. Здобувши підтримку короля, велике військо рушило на Галич, який без бою прийняв нащадка Романа. Таким чином, у вересні 1211 р. Данило повернувся на батьківський престол, а кількома роками раніше його братові Василько та матері Анні вдалося закріпитися на Волині (у містах Берестя і Белз).

Однак на Галицькій землі мир не настав. Бояри не бажали віддавати владу молодому енергійному князю. Щоб довести свою могутність, вони за великі гроші викупили з угорського полону Ігоревичів і прилюдно їх стратили. Це був єдиний випадок у середньовічній історії України, коли васали привселюдно страчували своїх сюзеренів.

Проте Данило та його матір усе одно не бажали коритися боярській сваволі. Через конфлікт із боярами Анна з дітьми знову змушені були рятуватися втечею. Провідник боярства Володислав Кормильчич у 1213 р. насмілився проголосити себе галицьким князем. Уперше титул князя отримувала людина, що не належала до династії Рюриковичів. Це викликало обурення серед руських князів. Цим фактом вирішили скористатися угорці та поляки. Їхні володарі домовилися про поділ Галицько-Волинського князівства. У місті Спіш

* Насправді літописець дещо перебільшив кількість страчених.

вони уклали угоду, за якою передбачалося одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана з трирічною донькою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Ще однією умовою було укладення унії (союзу) галицької православної митрополії з католицькою церквою.

Угода в Спіші виявилася нетривалою. Між завойовниками виникла суперечка, якою скористався Данило. Він разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрошений на галицький престол, звільнив Галич і всі землі, захоплені поляками. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князював у Новгороді, утвердився в Галичі, а Данило — на Волині. Однак згода між князями тривала недовго. Мстислав, що був недалекоглядним політиком, послухався намовлянь галицьких

Галицько-Волинська держава в першій половині XIII ст.

бояр і заповів у 1228 р. Галицьке князівство синові угорського короля Коломану, що був одружений із його другою дочкою. Із цим не міг змиритися Данило, якому в результаті десятирічної боротьби з угорцями вдалося відновити свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Васильку, який в усіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

У **1238 р.** Данило Романович розгромив під Дорогочином тевтонських рицарів, що вторглися в його володіння. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: «Не годиться держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)».

Наприкінці 1239 р. Данило захопив Київ, чим завершив відновлення володінь свого батька.

«Галицько-Волинський літопис» про заснування Данилом Романовичем міста Холм

...Місто же Холм було споруджено за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він місто Угровськ і поставив у ньому єпископа (Іоасафа). Однак [якось], коли він [Данило] їздив по полю і діяв лови (полювання), то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується це місце?» І вони сказали: «Холм його ім'я є». І, уподобавши місце це, надумав він, що поставить на ньому невеликий город. Він дав обітницю Богові й святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок та, побачивши, що Бог помічником йому є, спорудив він інше місто, що його татари (монголи) не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква Святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив це князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, почав він закликати приходнів — німців і русів, іноплемінників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і поповнили вони дворами навколо міста поля і села.

Звів також [Данило] церкву Святого Іоанна (Злотоустого), красну і гожу... І вежа стояла посеред міста висока, щоб бити з неї довкола міста. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена як сир, сяяла вона на всі сторони...

? **1.** Як було засноване місто Холм? **2.** Що сприяло піднесенню й розквіту міста? **3.** Про які споруди міста йдеться в документі?

Відновленню єдності Галицько-Волинського князівства сприяли не лише політична мудрість та воєнний талант Данила і його брата, але й підтримка з боку волинських бояр, жителів міст Галичини і Волині.

Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогочином у 1238 р. Художник С. Серветник

Таким чином, тільки після 40 років жорстокої боротьби сини Романа Данило і Василько змогли відродити єдність володінь свого батька. Столицею відновленого князівства Данило обрав новозбудоване місто Холм (1238 р.), щоб не залежати від галицького боярства. Для зміцнення своїх володінь він розгорнув широку містобудівну діяльність, зміцнював кордони фортецями. Саме в цей час зі Сходу насувалася небезпека — монгольська навала.

Висновки. У 1199 р. відбулось об'єднання Галицького і Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем. Загибель Романа Мстиславича перервала процес зміцнення держави. Проте його сини Данило і Василько стали гідними продовжувачами справи батька. Подолавши боярську опозицію і втручання сусідніх держав, вони відновили батьківську спадщину.

1199 р.	похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Волинського і Галицького князівств у єдину державу.
1205 р.	загибель Романа Мстиславича.
1206—1238 рр.	боротьба нащадків Романа Мстиславича за відновлення Галицько-Волинської держави.
1213 р.	проголошення боярина Володислава Кормильчича галицьким князем.
1214 р.	угода в Спіші між правителями Угорщини та Польщі про поділ Галицько-Волинського князівства між собою.
1238 р.	утвердження Данила в Галичі.
1239 р.	установлення зверхності Данила над Києвом. Завершення відновлення єдності Галицько-Волинського князівства.

Запитання і завдання

1. Як і коли виникло об'єднане Галицько-Волинське князівство? **2.** Укажіть основні причини об'єднання Галицького і Волинського князівств. **3.** Які землі вдалося приєднати до своїх володінь Романові Мстиславичу? **4.** Чому в 1205 р. Галицько-Волинське князівство розпалося? **5.** За яких обставин на престол Галицько-Волинського князівства повернулися Данило та Василько Романовичі? **6.** Коли було відновлено Галицько-Волинське князівство?

7. Яку політику проводив Роман Мстиславич після утворення єдиного Галицько-Волинського князівства? **8.** Чим була зумовлена запекла і тривала боротьба за відновлення спадщини Романа Мстиславича? **9.** Чи можна вважати Галицько-Волинське князівство першою дійсно українською державою? **10.** Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину?

11. Підготуйте розповідь за планом: 1) Об'єднання Галицького і Волинського князівств. 2) Правління Романа Мстиславича в 1199—1205 рр. 3) Боротьба дітей Романа за відновлення батьківської спадщини. **12.** Визначте чинники, які сприяли перетворенню Галицько-Волинського князівства на могутню державу, і чинники, що послаблювали його. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

13. Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим єдине на Русі вокняжіння боярина? **14.** Який вплив мали сусідні держави на становлення Галицько-Волинського князівства?

§ 15. Монгольська навала. Утворення Золотої Орди

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: коли відбувся перший похід монгольського війська на Русь і в чому полягає сутність трагедії на річці Калка; що таке монгольська навала та якими були її наслідки; як утворилася Золота Орда; що таке баскак, ярлик, улус.

1. Які князівства існували на українських землях напередодні монгольської навали? **2.** Яке з князівств було наймогутнішим? **3.** Якими землями на 1239 р. володів Данило Романович?

Перший похід монголів на Русь. Трагедія на річці Калка. На початку XIII ст. в монгольських степах під владою Чингісхана постала могутня держава, яка протягом 1207—1222 рр. підкорила Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію, Персію та Закавказзя.

Схема битви на річці Калка

Битва на річці Калка. Художник Д. Зябкін

Наприкінці другого десятиліття XIII ст. монгольські хани почали готуватися до вторгнення в прикаспійські та причорноморські степи, у яких панували основні суперники монголів — половці. Для розвідування шляху через Кавказ було направлено 30-тисячне військо під керівництвом найдосвідченіших полководців Чингісхана Субедея і Джебе.

У 1222 р. монгольське військо несподівано для половців здолало Кавказькі гори й опинилося поблизу їхніх володінь. Половецькі хани, зібравши сили, дали монголам бій на березі річки Сіверський Донець, але зазнали поразки. Потім монголи рушили до Криму, де захопили венеціанську фортецю Судак.

Тим часом тесть галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів: «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають». Мстислав доклав багато зусиль, щоб об'єднати руських князів для протидії монголам. На з'їзді князів у Києві було вирішено дати монголам бій у половецьких степах.

У похід проти монголів виступили київський, галицький, волинський, чернігівський, смоленський, курський, трубчевський і путивльський князі. Лише володимиро-суздальський князь відмовився від походу. У середині квітня 1223 р. об'єднане військо руських князів і половців у кількості 50—60 тис. воїнів зібралося на острові Хортиця, що на Дніпрі. Монголи, дізнавшись про це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, оскільки їх цікавили лише половці. Проте князі її відхилили.

31 травня (за іншими джерелами — 16 червня) **1223 р.** головні сили руско-половецького війська і монголів зустрілися **на річці**

Монгольська кіннота вступає в бій. Реконструкція

Атака монгольських лучників. Реконструкція

Калка (зараз Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море). Спочатку руcько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки. У вирішальний момент битви між князями виникла незгода.

Мстислав Удатний не захотів ні з ким ділитися славою і вступив у бій без погодження з іншими князями. Так, його полки під проводом Данила Романовича (Галицького) і половці переправилися через Калку й атакували монголів, які під ударом важкоозброєних дружинників почали відступати. Однак половці не витримали монгольського контрудару й кинулися врозтіч.

Під час бою Данило був поранений у груди, але все-таки продовжував керувати своїми полками. Князь зміг організовано вивести військо з бою, уникнувши монголів, які переслідували їх три дні, і з незначними втратами повернутися додому.

Коли стало зрозуміло, що полки Мстислава Удатного й половці зазнали поразки, інші князі так і не рушили в бій, щоб спробувати переломити його на свою користь. Це дало монголам змогу розбити руські полки поодинці.

Найзавзятіше чинив опір монгольському війську великий київський князь Мстислав, який встиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні намагалися захопити його, але їхні спроби були невдалими. Тоді вони вдалися до хитрощів, пообіцявши, що відпустять обложених і не проллють їхньої крові в обмін на викуп. Мстислав повірив цій обіцянці. Проте тільки-но руські князі склали зброю, монголи «людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли пирувати».

Під час битви на Калці руські дружини зазнали значних втрат: загинули шість князів, і лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим. Як повідомляє літопис, «руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи».

Крім втрат княжих дружин, перша зустріч із монголами ніяк не позначилася на внутрішньому розвитку Русі. Монгольське військо, зруйнувавши декілька невеликих подніпровських міст, повернулося у свої степи. Русь надалі продовжувала залишатися роздробленою, а князі так само вели міжусобну боротьбу.

Субедей

2 **Монгольська навала на північно-східні князівства.** Після десятирічної перерви в 1235 р. монголи почали готуватися до завойовницького походу на Захід. Як свідчать іранські джерела, нащадки Чингісхана, «досягши згоди, пішли війною на руських». Очолив Великий західний похід **хан Батий** (Бату). Монгольська армія була добре навченою й дисциплінованою. Її основу складала важка кіннота. До армії також увійшли загони підкорених племен (одним із них були татари — саме тому руські літописці назвали це військо монголо-татарським). Монголи мали й велику кількість різних метальних і стінобитних машин, якими опікувалися китайські інженери.

Батий

Після розгрому Волзької Булгарії перший удар монголів на початку зими 1237 р. припав на Рязанське князівство. Батий, відправивши послів до рязанських князів Юрія та Олега, вимагав, щоб йому дали «десятину» — десяту частину людей, майна і зброї. Князі відмовилися. Не маючи підтримки, рязанські правителі почали діяти самостійно. Княжа дружина у відчайдушному бою зустріла ворога на кордоні князівства, але була здолана. Після цього монголи взяли в облогу Рязань, жителі якої чинили опір шість днів.

Монгольське військо, увірвавшись до міста Рязань, вчинило жорстоку різанину, нищачи все на своєму шляху. Унаслідок цього князі та їхні родини загинули, місто було знищено вщент. Проте рязанці не припинили опору. Загін воєводи Євпатія Коловрата ще довго завдавав відчутних ударів монголам, здійснюючи стрімкі набіги.

Взяття міста Володимира Батиєм. Мініатюра XVI ст.

Оборона Козельська. Мініатюра XVI ст.

Далі настала черга Володимиро-Суздальського князівства, що на той час мало найсильніше військо серед руських князівств. Проте й воно не змогло вистояти перед монгольською навалою. П'ятнадцять міст князівства були захоплені й спалені, а значна частина їхніх жителів — убиті або взяті в полон. Князь Юрій Всеволодович так і не зміг стати на заваді монгольського просування. Військо, яке зібрав князь, було зненацька захоплено монголами в таборі на річці Сити і знищено разом із великим князем.

Після цього монголи повернули на південь у степи. Наприкінці березня 1238 р. головні сили монголів підійшли до невеликого чернігівського міста Козельська. Протягом семи тижнів Батий намагався зламати опір його жителів. Лише після того як монголи застосували облогові машини, їм вдалося потрапити до Козельська. Останні захисники міста здійснили відчайдушно сміливий крок. Уночі вони вийшли з палаючого міста і, знищивши чотири тисячі монголів та облогові машини, усі полягли. За несамовитий опір монголи назвали Козельськ «злим містом», а все його населення вбили.

У 1238 р. Батий завдав поразки й половецькому ханові Котяну, після чого той зі своєю ордою подався до Угорщини.

3 Падіння Переяславського та Чернігівського князівств. Узимку 1239 р. монголи продовжили свій похід руськими князівствами. Цього разу він був спрямований проти Переяславського і Чернігівського князівств. Здолавши оборонну лінію проти кочівників на кордоні Переяславського князівства, монголи підійшли до стольного міста. Переяслав мав сильні укріплення. Крім того, оборону міста зміцнювали водяні перешко-

ди, що його оточували, — річки Трубіж і Альта та рів між ними. Очолив оборону міста єпископ Симеон. Незважаючи на відчайдушний опір, 3 березня 1239 р. місто впало. Як свідчить літопис, ворог узяв місто «списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симеона, вони вбили».

Восени 1239 р. монголи підступили до Чернігова. Чернігівський князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста. У запеклій битві «переможений був Мстислав, і безліч із воїнів його побито було». Князь із рештою дружини був змушений рятуватися втечею. 18 жовтня вороги увірвалися до міста, пограбували і спалили його. Далі монголи зруйнували Глухів, Путивль, Вир, Рильськ та інші міста.

Наприкінці року монгольське військо підійшло й до Києва, але не наважилося на його штурм і відійшло в степи.

Того самого року монголи здійснили вдалий похід у Крим, підкоривши його східну частину, обклали даниною велике місто Судак.

Чернігівці на стінах міста. Сучасний малюнок

4 **Оборона Києва. Монгольська навала на Галицько-Волинську державу.** У 1240 р. Батиєва навала докотилася до Галицько-Волинського князівства, яке щойно об'єдналося під владою Данила Романовича (Галицького).

Кияни під проводом воєводи Дмитра спішно готувалися до облоги, відновлюючи мури й вали міста. На пропозицію монголів здатися хоробрі жителі відповіли відмовою. Тоді наприкінці літа 1240 р. величезне монгольське військо з півдня вдерлося в межі Київського князівства. Першими взяли на себе удар залоги міст-фортець уздовж річки Рось і міста Витичів, Василів, Білгород (Біла Церква) та ін. Однак після запеклого опору всі вони були вщент зруйновані.

5 вересня 1240 р. Батий підійшов до стін Києва і взяв його в облогу. Дізнавшись про найслабше місце в обороні Києва, яке перебувало в районі Лядських воріт, монголи зосередили там основну масу стінобитних машин, що «безперестанно били день і ніч». Зрештою 19 листопада в мурах міста з'явилися проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони оволоділи стінами й валом міста Ярослава, але далі просунутися не змогли. Скориставшись перервою,

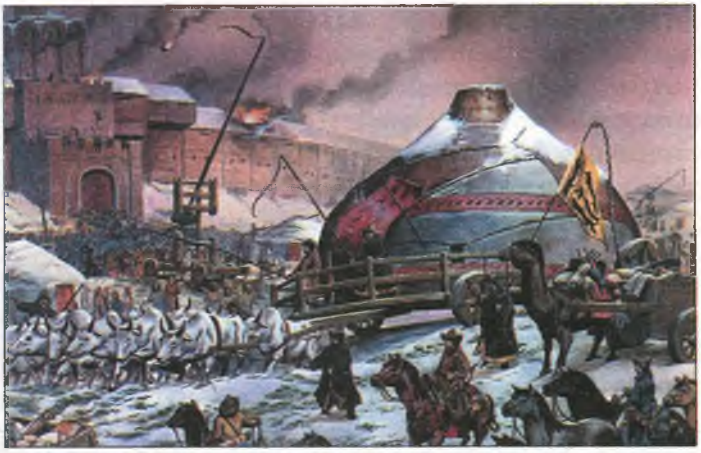

Штурм Києва монголами. Сучасний малюнок

кияни створили нову лінію оборони вздовж укріплень міста Володимира. Однак 6 грудня монголам усе ж таки вдалося пробитися до останнього рубежу оборони міста біля Десятинної церкви. Попри відчайдушний опір захисників, Батиєве військо, знову застосувавши облогові машини, завалило кам'яні стіни. Останні захисники міста загинули під уламками храму. Воєвода Дмитро поранений потрапив у полон, але за проявлену хоробрість був помилуваний і відпущений.

Італійський мандрівник Плано де Карпіні про відвідання Києва в 1246 р.

Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови і кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві. (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб.)

? **1.** Через скільки років після монгольської навали посланець папи римського відвідав Київ? **2.** Яку картину спустошень він побачив? **3.** Якими були наслідки навали для Києва?

Здобуття Києва відкрило Батию шлях на Захід. На початку 1241 р. військо вдерлося на Волинь. Несподівано для себе монголи зіткнулися із сильним опором міст-замків Данилів і Кременець, які не змогли взяти. Тоді Батий поділив свою армію на кілька сильних загонів, які розійшлися землями Галичини й Волині, нищачи все на своєму шляху. Основними силами Батий узяв в облогу Володимир-Волинський, потім — Звенигород, Галич, Райки, Ізяслав тощо. Лише Холм та гірські фортеці змогли відбити напади ворогів.

Тим часом князь Данило Галицький безуспішно намагався схилити до спільної боротьби проти монголів правителів Угорщини та Польщі. Останні марно сподівалися, що навала обмине їх. Батий, здолавши карпатські перевали, увійшов на їхні території та завдав угорцям і полякам нищівної поразки.

У **1242 р.** монголи повернулися до причорноморських і прикаспійських степів, де заснували власну державу **Золота Орда** зі столицею в місті Сарай (Палац) у дельті річки Волги. Приводом до повернення стала смерть головного монгольського хана Угедея, проте причини були набагато серйознішими: Батий не мав достатніх сил,

■ Руїни Десятинної церкви. Сучасний малюнок.

■ Баскаки. Художник С. Іванов

щоб тримати в покорі всі завойовані народи Східної та Центральної Європи, які не змирилися зі своїм становищем.

Русь і народи Центральної Європи своїм героїчним опором урятували Західну Європу від монгольського ярма.

5 **Наслідки монгольської навали.** Навала Батия не була звичайним грабіжницьким набігом кочівників, яких раніше зазнавала Русь. Правляча монгольська верхівка прагнула не лише збагатитися за рахунок пограбування, а поставити під свою залежність князівства, приєднати їх до своєї імперії, якою управляли нащадки Чингісхана, та отримувати з них постійний дохід.

До особливостей золотоординського панування можна віднести те, що руські землі не були безпосередньо включені до складу Золотої Орди (за деяким винятком). Також на території Русі не існувало постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Крім того, монголи терпимо ставилися до християнства і православного духовенства.

Наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст колишньої Русі було розорено 49, із них 14 уже не відродилися, а 15 із часом перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного нового міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Занепав ряд ремісничих спеціальностей, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі райони знелюдніли, скоротилися по-

сівні площі, занепала торгівля. Монгольська навала також призвела до значних демографічних втрат, було знищено багато представників руської еліти.

6 **Утворення Золотої Орди. Монгольське панування на українських землях.** Після Батиєвої навали українські землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини потрапили під владу Золотої Орди, яка спочатку була складовою частиною (улусом) Монгольської імперії. Столицею імперії було місто Каракорум (на території сучасної Монголії), де перебував великий хан. У 60-ті рр. XIII ст. Золота Орда звільнилася від влади каракорумських ханів.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення й збирав данину.

На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи «давали їм десяту частину від усього — як від людей, так і від майна». Крім того, монголи збирали плужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення й утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень від податків і поборів на підкорених землях монголи здійснювали переписи населення і майна. Перший такий перепис відбувся в Південній Русі на межі 1245—1246 рр. Крім того, починаючи з 50-х рр. XIII ст. для управління підвладними землями хани стали призначати **баскаків** (намісників). Баскаки з воєнним загоном, об'їжджаючи свої володіння, збирали данину і здійснювали нагляд за своїми територіями. Для зміцнення влади баскаків створювалися спеціальні укріплені пункти. На землях, де монголи зберегли княжу владу, сам князь повинен був збирати данину і відправляти її в Орду. Також князь мав отримувати **ярлик** — дозвіл на княжіння у своїх володіннях.

Золотоординське ярмо — традиційна назва системи експлуатації східнослов'янських земель у XIII—XV ст. монгольськими завойовниками, встановленої в результаті навали Батия.

Таким чином, монголи фактично знищили Київське, Переяславське і Чернігово-Сіверське князівства. У межах цих земель постали монгольські округи — **тьми**. Землі на південь від Києва стали називати Татарською землею, а згодом Поділлям. На цих землях жило як монгольське населення, так і підкорене.

Незважаючи на страшні наслідки, монгольська навала не зупинила розвитку земель Русі. Поступово населення відродило міста і господарство. Після розгрому монгольських військ на **Синіх**

Водах у **1362 (1363) р.** українські землі були звільнені від їхнього панування.

Висновки. У 1237—1241 рр. руські князівства зазнали спустошливої навали монголів. Руські князівства, що діяли нарізно, були приречені на загибель.

- Оселившись у степах, монголи заснували державу Золота Орда, що стала складовою могутньої Монгольської імперії.
- Руські князівства на тривалий час потрапили під монгольське панування.
- Монгольська навала стала поворотним пунктом в історії руських князівств. Монгольське панування затримало і змінило їхній подальший розвиток.

31 травня 1223 р.	битва на річці Калка.
1237—1241 рр.	монгольська навала на Русь.
1239 р.	спустошення монголами Переяславської та Чернігівської земель.
Кінець листопада — початок грудня 1240 р.	оборона Києва.
1240—1241 рр.	спустошення монголами Київського і Галицько-Волинського князівств.

Запитання і завдання

1. Коли вперше монголи з'явилися на Русі? **2.** Якими були результати битви на річці Калка? **3.** Які князівства першими зазнали Батиєвої навали? **4.** Коли монголи знищили Переяслав і Чернігів? **5.** Розкажіть про оборону і падіння Києва. **6.** Що змінили монголи в тактиці, рухаючись землями Галичини і Волині? **7.** У якому році постала Золота Орда?

8. Чому руські князівства зазнали поразки від монголів? **9.** Якими були наслідки монгольської навали? **10.** Як проявлялося панування монголів на землях Південно-Західної Русі? **11.** Розгляньте картину художника Д. Зябкіна на с. 133 підручника. Які події битви на річці Калка вона ілюструє? Що призвело до трагічного завершення битви?

12. Доведіть, що боротьба жителів Київського і Галицько-Волинського князівств мала героїчний характер.

13. Чому кияни та жителі інших міст Русі до останнього захищали від Батиєвої навали свої міста, розуміючи, що вони приречені? Аргументуйте свою відповідь. **14.** Чому монголи на частині підкорених земель зберегли владу князів?

§ 16. Галицько-Волинське князівство за князя Данила Галицького та його наступників

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: коли і за яких обставин було відновлено Галицько-Волинське князівство, що було зруйновано монгольською навалою; як складалися відносини між Галицько-Волинським князівством і Золотою Ордою; яку внутрішню і зовнішню політику проводив Данило Галицький; що зумовило поступовий занепад Галицько-Волинського князівства і припинення династії Романовичів.

1. Коли і ким було утворене Галицько-Волинське князівство? **2.** У якому році Данило Романович відновив батьківську спадщину? **3.** Які наслідки мала навала Батия для Галицько-Волинського князівства?

1 Відновлення Галицько-Волинського князівства. Монгольська навала хоча й завдала значної шкоди Галичині та Волині, усе ж не мала таких катастрофічних наслідків, як для Переяславщини, Київщини та Чернігівщини. Ці землі навіть не потрапили в безпосередню залежність від Орди. Міста і господарство земель швидко відновилися, проте єдність Галицько-Волинського князівства, що ледь відродилася напередодні навали, знову була порушена. Данилові Романовичу після повернення знову довелося долати опір свавільних бояр і відстоювати своє право на князівство в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом.

У такому скрутному становищі Данило проявив свої кращі якості державного діяча і політика. Спочатку він приборкав бояр, які підтримували Ростислава. Потім пішов і проти самого претендента на його престол, який спирався на воєнну силу Угорщини та Польщі. Вирішальна битва між противниками відбулася **17 серпня 1245 р.** під Ярославом, де Данило разом зі своїм братом Васильком здобув блискучу перемогу.

Битва під Ярославом була однією з найбільших битв на Русі в XIII ст. У ході цієї битви Данило проявив неабиякий талант полководця. Він розмістив війська так, що навмисно послабив центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо і дружину Ростислава під фланговий удар добірної кінноти. Під час бою Данило перебував у самому центрі подій. Він особисто захопив хоругву командувача угорськими військами Фільнія і порвав її, засвідчивши повну й остаточну перемогу. Були схоплені Фільній та командувач польськими військами Флоріан, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався в Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

Схема битви під Ярославом

Битва під Ярославом. Гравюра

Перемога під Ярославом поклала край тривалій боротьбі за відновлення єдності Галицько-Волинської держави.

2 Боротьба Данила Галицького проти монгольського панування. Зміцнивши свою владу, Данило почав об'єднувати сили руських князівств у боротьбі з монгольським пануванням.

Поштовхом до організації боротьби стала вимога Батия після битви під Ярославом віддати йому Галич. Як пише галицький літописець, Данило «зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями, і подумав з братом своїм, і поїхав до Батия, говорячи: "Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!"» Перед тим як поїхати до Орди, Данило залишив Василька правителем Волині, щоб у такий спосіб зберегти самостійність хоча б Волинської землі. Усупереч Даниловим сподіванням хан зустрів його досить прихильно. Батий поважав мужніх і сповнених гідності людей. Хоча Данилові довелося визнати зверхність монгольського хана, вона виявилася не занадто обтяжливою. Князь лише мав надавати ханові допоміжні загони в його походах. Проте навіть така залежність гнітила Данила. Як зазначає літописець, «О, лихіше лиха честь татарська!».

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність своєї держави, не впустив монгольських баскаків до рідної землі, здобувши перепочинок для підготовки до збройної боротьби з Ордою. Натомість чернігівський князь Михайло, який теж прибув в Орду, через небажання поклонитися язичницьким ідолам був страчений.

Головними союзниками в боротьбі з Ордою Данило вважав руських князів, які тяготилися владою монголів. Одним із них був великий князь володимиро-суздальський Андрій Ярославич, молод-

ший брат Олександра Невського. Андрій, який вів незалежну політику від Орди, скріпив союз із Данилом, одружившись із його донькою.

Однак цей союз не врятував Русь від монгольського панування. В Орді пильно стежили за подіями в руських князівствах. Щоб випередити несприятливий для себе розвиток подій, монголи завдали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій Ярославич був змушений рятуватися втечею до Швеції.

Корона Данила Галицького

Незважаючи на втрату союзника, Данило не полишив своїх намірів звільнитися від влади Орди. Він продовжував зміцнювати свою владу і могутність власної держави. Значну увагу Данило приділяв побудові укріплених міст, які, за літописом, були опорою «проти безбожних татар (монголів)».

Готуючись до зіткнення з монголами, Данило реорганізував військо. Княжа важкоозброєна кінна дружина була переозброєна на зразок західноєвропейських рицарів. Також була створена легка кіннота, озброєна луками і шаблями на зразок монголів. Піхота була озброєна традиційною зброєю русів. Таким чином, князь запозичив усе краще у воєнному мистецтві Заходу та Сходу.

Напередодні відкритого зіткнення Данило все ж таки вирішив знайти підтримку хоч у якихось союзників. Після тривалих переговорів було досягнуто згоди з Папою Римським Інокентієм IV. У **1253 р.** він закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії до хрестового походу проти монголів і направив Данилові королівську корону, сподіваючись підпорядкувати собі православну митрополію Галицько-Волинської держави. Цього ж року Данило Галицький без особливих урочистостей коронувався в **Дорогочині.**

Хоча Данило майже не покладався на допомогу папи римського, ці події прискорили його виступ проти Орди.

Приводом до цього стало прагнення князя підкорити своїй владі Болохівські землі (область у верхів'ях Південного Бугу, Тетерева, Случа), що увійшли до складу Орди після навали. У 1254—1255 рр. війська Данила Галицького вторглися до Болохівської землі й захопили її. Також була зроблена спроба підкорити своїй владі Київ.

Тим часом в Орді відбулася зміна влади. Після смерті Батия новим ханом став Берке, який у відповідь на дії Данила вислав про-

Монгольська кіннота у поході. Сучасний малюнок

Пам'ятник Данилу Галицькому (Львів)

ти нього намісника Куремсу. Однак його війська не змогли здолати опір міст Володимира і Луцька. Куремса був змушений відступити в Степ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

Влітку 1258 р. хан Берке спрямував до Галицько-Волинської держави величезне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм, який вирішив діяти шляхом залякування. Він запросив Данила і Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Ордою взяти участь у спільному поході проти Литви. Брати, не маючи реальної можливості вчинити опір, погодилися.

Похід на Литву був проведений монголами з особливою жорстокістю і справив гнітюче враження на населення Русі, Литви та Польщі. Після демонстрації сили Бурундай заявив: «Якщо ви мої мирники (союзники), розкидайте городи свої всі». Протистояти новій навалі було неможливо, і на знак покори довелося розібрати укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а укріплення Володимира були спалені. Лише залога Холма відмовилася коритися вимогам монголів і відбила всі їхні спроби захопити місто. Розлючений Бурундай спрямував свій гнів на Польщу, де вчинив жахливе розорення.

Дії Бурундая завдали непоправного удару Галицько-Волинській державі й зруйнували всі плани Данила, якому довелося починати все спочатку. Однак роки і рани, отримані в боях, давалися взнаки: князь часто хворів і вже не міг так дієво, як раніше, втілювати в життя свої плани. У 1264 р. він помер. В історію Данило увійшов під ім'ям Галицький, оскільки вся його діяльність здебільшого була пов'язана з Галичиною.

Данило Галицький приймає послів. Художник П. Андрусів

Данило Галицький був одним із найвідоміших князів, що відзначилися своїми здібностями в політиці, воєнній справі, управлінні державою. В умовах ворожого оточення, не маючи достатньої опори, він зміг приборкати боярську опозицію, відновити єдність і відстояти незалежність держави, що дісталася йому в спадок, а також протистояти такому могутньому ворогу, як монголи. Літописець дав влучну характеристику діяльності Данила: «[Був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив... і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком».

Лев Данилович і Володимир Василькович. Оскільки Данило управляв державою разом із братом, то після його смерті правителем Галицько-Волинської держави став **Василько** (1264—1270 рр.). Проте володіння, що перебували під безпосереднім правлінням Данила, були розділені між трьома його синами — Левом, Мстиславом та Шварном. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль, Мстислав — Теребовлянщину, Шварно — Белз, Холм, Дорогочин, Чорну Русь та Червенські міста. Після смерті Василька Волинь успадкував його син Володимир Василькович. Незважаючи на поділ, обидві гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику, особливо щодо Литви, Польщі та Золотої Орди.

Серед усіх нащадків Данила та Василька найбільш енергійним і рішучим правителем вважається князь **Лев** (1264—1308). Він був одним із найпомітніших політиків тогочасної Східної Європи. Однак князь не завжди діяв виважено, послідовно і в інтересах держави, через що дістав прізвисько Шалений.

Більшу частину свого тривалого правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою, ятвягами.

У 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за володіння Краківською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак, не маючи підтримки серед місцевої знаті, Лев зазнав поразки. Єдиним більшменш значним успіхом князя було відвоювання в Угорщини частини Закарпаття з центром у Мукачевому.

Володимир Василькович. Ікона. XX ст.

За роки безладного князювання Лева його володіння занепали. У літописах немає жодної згадки про його діяльність із господарської розбудови своїх земель.

Повною протилежністю Лева був волинський князь **Володимир Василькович** (1269—1289 рр.). Своє невеличке князівство він зробив процвітаючим. Розвивалися міста, торгівля і ремесла. За сприяння князя велося будівництво церков, монастирів, поширювалося літописання. І не випадково, що від початку XIV ст. центр Галицько-Волинської Русі перемістився до Володимира-Волинського.

У тогочасному світі Володимира шанували як мудрого і справедливого правителя. У зовнішній політиці він віддавав перевагу дипломатії, але не уникав і війн, якщо інакше налагодити справу було неможливо.

Під 1279 р. у літописі вміщена така розповідь: «Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, таке кажучи: "Пане наш князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, сподіваючись на Бога і на твоє здоров'я. Пане, не помори нас [голодом], допоможи нам прогодуватися". Володимир прислухався до благань і послав їм жита, хоча і в його володіннях було сутужно з хлібом». Значення цієї події важко переоцінити, адже близько трьох століть Русь і ятвяги воювали між собою. А тепер ятвязькі князі в тяжку хвилину звертаються по допомогу до князя тієї землі, яка найбільше потерпала від їхніх набігів.

Володимир був одним із небагатьох князів, про якого літопис залишив словесний портрет: «Цей благородний князь Володимир був

високий на зріст, широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був великий філософ, лагідний, смиренний, незлобний, правдивий».

Після смерті Володимира його землі за заповітом успадкував Мстислав Данилович. Він приєднав Волинське князівство до свого Луцького і тим самим зосередив у своїх руках великий господарський і воєнний потенціал. Це перетворило його на стримуючу силу для запального Лева, який був змушений рахуватися з інтересами брата. Мстислав проявив себе як миролюбний і розважливий політик. Його поважали сусідні правителі, а мазовецький князь навіть визнав себе васалом Мстислава.

Князь Лев I Данилович

4 Правління Юрія I. Загибель Андрія і Лева II.

Останні десятиліття правління Романовичів важко відтворити через брак джерел, а ті, що існують, дають суперечливі відомості. Навіть дати правління князів не збігаються.

Після смерті Мстислава і Лева більшу частину Галичини і Волині успадкував **Юрій I Львович** (1301—1308 (1314—1315) рр.).

Печатка Юрія I Львовича

Юнацтво Юрія минуло в постійних походах і війнах, у яких він брав участь разом зі своїм батьком. Проте роки свого самостійного правління він провів переважно в мирі. Юрій переніс свою столицю з Холма до Володимира, тим самим знову з'єднавши Волинь і Галичину, але то вже було зовсім інше Галицько-Волинське князівство, ніж за часів Данила Галицького. Юрій був змушений поступитися Литві Дорогочином та Берестям, Польщі — Західною Галичиною та Любліном.

Князь Юрій I Львович

Проте, скориставшись послабленням Золотої Орди, він унаслідок міжусобної боротьби відновив владу над Пониззям, розширивши його кордони аж до гирла Дністра і Південного Бугу,

Трапеза у галицько-волинського князя. Середньовічний малюнок

та звільнився від зверхності монголів. Він установив дружні відносини з Польщею та Тевтонським орденом.

Юрій I домігся утворення окремої **Галицької православної митрополії (1303 р.)**, зміцнивши свою владу та незалежність князівства. Галицька митрополія включала в себе Галицький, Волинський, Луцький, Перемишльський, Турівський, Холмський єпископати, тобто охоплювала більшість заселеної української території.

Такий крок Юрія I був продиктований подією, яка сталася в 1299 р., коли митрополит київський і всієї Русі перебрався до Московської землі. Першим митрополитом галицьким був, імовірно, грек Нифонт, а другим — русич Петро, який згодом під тиском константинопольського патріарха перебрався до Володимира-на-Клязьмі.

Як свідчить польський хроніст Ян Длугош, Юрій був «людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською землею вступили його сини **Андрій** та **Лев II** (1308—1323 рр.), що титулувалися як «божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Свою політику брати спрямували на боротьбу за остаточне звільнення від влади Орди та зазіхань литовського князя Гедиміна. Для реалізації своїх планів князі підтримували союзницькі відносини з Польщею та Тевтонським орденом. Між 1316—1320 рр. та в 1323 р. брати змогли відбити напади монголів, а також стримали наступ литовців. Проте під час одного з боїв за невідомих обставин вони загинули, тим самим закінчивши рід Романовичів.

Претендентів на спадщину загиблих не бракувало. Між 1324—1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів згадуються двоє братів-князів із Силезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий престол посів обраний волинськими боярами Болеслав Тройденович, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юріївни. Прикметним є те, що серед предендентів не було жодного із земель Русі. Це є свідченням того, що Галицько-Волинська держава стала органічною частиною європейської політики.

Висновки. За період від другої половини XIII до початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство пройшло шлях від найвищого піднесення за часів правління Данила Галицького до занепаду, коли воно стало об'єктом зазіхань сусідніх держав.

17 серпня 1245 р.	битва під Ярославом.
1253 р.	коронування Данила Галицького.
1254—1259 рр.	походи монголів під проводом Куремси і Бурундая.
1301—1308 рр.	правління Юрія I Львовича.
1303 р.	створення окремої Галицької православної митрополії.
1323 р.	загибель князів Андрія і Лева II, останніх із династії Романовичів.

Запитання і завдання

1. Які держави прагнули загарбати землі Галицько-Волинського князівства? **2.** Хто переміг у битві під Ярославом? **3.** Коли відбулася подорож Данила Галицького до Орди? **4.** Назвіть найважливіші перемоги Данила Галицького. **5.** Чим завершилися походи монголів під проводом Куремси і Бурундая на землі Галицько-Волинського князівства? **6.** Яку внутрішню політику проводив Юрій I Львович?

7. Яким було становище Галицько-Волинської держави після Батиєвої навали? **8.** Як складалися відносини Данила Галицького із Золотою Ордою? **9.** Охарактеризуйте зовнішню політику Данила Галицького. Чому він прийняв королівську корону від папи римського? **10.** Чому занепало Галицько-Волинське князівство?

11. Поясніть слова Данила Галицького: «О, лихіше лиха честь татарська!». **12.** Складіть хронологію правління князів Галицько-Волинського князівства з династії Романовичів.

13. Чи можна назвати Данила Галицького успішним князем? Свою відповідь аргументуйте. **14.** Розгляньте картину П. Андрусова на с. 147 підручника і складіть ймовірний діалог князя Данила з послами.